

ANDRZEJ BRONICKI, EWA HANDER, JERZY LIBERA

ZABYTKI LITYCZNE POZYSKANE W WYNIKU
PRZYPADKOWYCH ODKRYĆ
I DORAŻNYCH BADAŃ POWIERZCHNIOWYCH
W OBRĘBIE DZIAŁÓW GRABOWIECKICH
NA OBSZARZE POWIATU CHEŁMSKIEGO
(KOLEKCJA CHEŁMSKA)

WSTĘP

Celem artykułu jest kompleksowa prezentacja korpusu pradziejowych źródeł litycznych, zgromadzonych na obszarze północnej części Działów Grabowieckich, rozproszonych w różnych publikacjach lokalnych i (ponad)regionalnych, jak i wprowadzenie do obiegu naukowego zabytków niepublikowanych, ich aktualne przyporządkowanie taksonomiczne, także weryfikacja chronologiczno-kulturowa na podstawie analizy porównawczo-typologicznej z uwzględnieniem najnowszych ustaleń klasyfikacyjnych – kolekcji chełmskiej. Pominęto natomiast najnowsze opracowanie źródłowe dotyczące mikroregionu Horodyska¹. Tekst w ogólnych zarysach

¹ S. Gołub, *Badania powierzchniowe w dolinie rzeki Horodyski*, [w:] *Horodysko. Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza. Badania 2004–2005*, red. T. Dzieńkowski, Lublin 2016, s. 285–300; J. Libera, *Nowe źródła archeologiczne do badań mikroregionu Horodysko – Nowy Folwark – Ostrów Kolonia (Działy Grabowieckie)*, „Rocznik Chełmski” 2023, t. 27, s. 7–41.

nawiązuje do proponowanego projektu *Atlas Insygniów Litycznych*², w ograniczonej formie zrealizowanego dla mezoregionu Obniżenia Dubienki³.

Podstawą opracowania są wyłącznie zabytki kamienne – wykonane ze skał krzemiennych i pozakrzemiennych, znajdujące się w zbiorach Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie (wpisane do księgi inwentarzowej Działu Archeologii do dnia 1 sierpnia 2024 roku), w odosobnionych przypadkach również w zbiorach prywatnych i okaz pojedynczy przechowywany w Muzeum Regionalnym w Krasnymstawie, znalezione na obszarze Działów Grabowieckich (granicę mezoregionu przyjęto według Jerzego Solona i in.)⁴, w obrębie powiatu chełmskiego (mapa). Prezentowane zabytkowe przedmioty (173 egzemplarze) pozyskano na 114 stanowiskach w 40 miejscowościach, głównie w postaci darów od osób prywatnych, często o trudnej do sprecyzowania lokalizacji, bez znanego kontekstu kulturowego. Tylko nieliczne pochodzą z doraźnych prospekcji terenowych pracowników Działu Archeologii – przede wszystkim Stanisława Skibińskiego oraz Urszuli Ruszkowskiej, Stanisława Gołuba, Andrzeja Bronickiego, Teresy i Wojciecha Mazurków. Ponad trzy czwarte zbioru dotychczas nie było publikowane⁵, zaś pozostała część została włączona do obiegu naukowego w różnych pracach tematycznych, w czasopiśmie branżowych, wydawnictwach lokalnych, inne były jedynie wzmiankowane, często pozbawione ilustracji. Znaczący odsetek znajduje się w niepublikowanych maszynopisach (zwłaszcza autorstwa Stanisława Skibińskiego⁶, Marii Supryn i Andrzeja Hunicza⁷). W kilkunastu przypadkach uwzględniono również wytwory pierwotnie zlokalizowane w obrębie Obniżenia Dubienki⁸, którego granice ustalone

² A. Koško, J. Libera, W.I. Kłoczko, M. Krywalcewicz, *Atlas Insygniów Litycznych. Koncepcja projektu ewidencji kamiennych i krzemiennych przedmiotów prestiżowych na obszarze Bałtycko-Pontyjskiego Międzymorza*, [w:] *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*, red. U. Stankiewicz, A. Wawrusiewicz, Białystok 2011, s. 393–399.

³ A. Bronicki, W. Iżycka, *Luźne znaleziska zabytków archeologicznych z Obniżenia Dubienki w posiadaniu Muzeum Chełmskiego i z kolekcji prywatnych*, [w:] *Pradziejowe i wczesnośredniowieczne materiały z Obniżenia Dubienki*, red. J. Libera, (Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. XVI), Lublin 2008, s. 225–323 [+ 4 nlb.].

⁴ J. Solon, J. Borzyszkowski, M. Bidłasik, A. Richling, K. Badora, J. Balon, T. Brzezińska-Wójcik, Ł. Chabudziński, R. Dobrowolski, I. Grzegorzczak, M. Jodłowski, M. Kistowski, R. Kot, P. Krąż, J. Lechnio, A. Macias, A. Majchrowska, E. Malinowska, P. Migoń, U. Myga-Piątek, J. Nita, E. Papińska, J. Rodzik, M. Strzyż, S. Terpiłowski, W. Ziaja, *Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data*, „Geographia Polonica” 2018, Vol. 91, Iss. 2, s. 143–170.

⁵ Autorzy serdecznie dziękują Grzegorzowi Zabłockiemu za wykonanie fotografii zabytków „kamienionych” oraz opracowanie graficzne całości materiału ilustracyjnego.

⁶ S. Skibiński, *Zabytki powiatu chełmskiego. Katalog-inwentarz*, cz. 1: *Archeologia*, Chełm 1964 (mps w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie).

⁷ M. Supryn, A. Hunicz, *Inwentaryzacja stanowisk archeologicznych powiatu chełmskiego na podstawie materiałów przechowywanych w Muzeum Regionalnym w Chełmie*, t. 1–4, Lublin 1970 (mps przechowywany w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie).

⁸ A. Bronicki, W. Iżycka, *Luźne znaleziska zabytków...*, op. cit.

70 lat temu przez Anielę Chałubińską i Tadeusza Wilgata⁹, przyjęte w przytoczonym artykule, różnią się od zaproponowanych w najnowszym opracowaniu Jerzego Solona wraz z zespołem. Tekst ten nie obejmuje znalezisk pochodzących z badań wykopaliskowych ani uzyskanych w wyniku penetracji powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (dalej: AZP). Wyjątek stanowią „luźne” przedmioty zabytkowe przekazane przez osoby prywatne bezpośrednio kierownikom badań AZP, którzy włączyli je do zbiorów materiałów archeologicznych pozyskanych w wyniku systematycznych prac terenowych. W ten sposób do muzeum chełmskiego trafiły liczne zabytki archeologiczne odkryte m.in. przez Tadeusza Stafińskiego na terenie Koczowa, Leszczan i okolicznych gruntów.

W przypadku wcześniejszych znalezisk publikowanych w wydawnictwach ponadregionalnych, zawierających dobre ilustracje, zrezygnowano z ich ponownej pełnej prezentacji. Natomiast zabytki omówione w trudno dziś dostępnym *Informatorze o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim...*¹⁰ zostały przedstawione łącznie z powtórzonymi rysunkami.

Bazą do rozważań analitycznych jest tabelaryczny katalog zabytków, który z braku miejsca został ograniczony do informacji podstawowych, zestaw ilustracji rysunkowych i fotograficznych oraz mapa rozprzestrzenienia znalezisk.

Chcielibyśmy, aby niniejsza publikacja stanowiła pierwszy etap wprowadzania do obiegu naukowego wszystkich znanych znalezisk litycznych pochodzących z Działów Grabowieckich, czyli także z powiatów: hrubieszowskiego, krasnostawskiego i zamojskiego. Apelujemy do archeologów z sąsiednich placówek muzealnych (z Hrubieszowa, Krasnegostawu, Lublina, Zamościa) i innych instytucji o kontynuację na łamach kolejnych tomów „Rocznika Chełmskiego” rozpoczętego w tym miejscu dzieła.

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE (ZARYS)

Przedmiotem opracowania jest północna część Działów Grabowieckich stanowiących fragment południowo-wschodniej Lubelszczyzny – w granicach powiatu chełmskiego. W sensie historyczno-kulturowym jest to obszar położony na rubieży Europy Wschodniej i Zachodniej, a w sensie fizyczno-geograficznym stanowi środkową część Wyżyn Lubelsko-Wołyńskich. Działy Grabowieckie są

⁹ A. Chałubińska, T. Wilgat, *Podział fizjograficzny województwa lubelskiego*, [w:] *Przewodnik V Ogólnopolskiego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, Lublin 1954, s. 3–44.

¹⁰ Periodyk ten był wydawany w niewielkim nakładzie przez Muzeum Okręgowe w Chełmie w latach 1986–1997: nr 1, red. S. Gołub, 1986; nr 2, red. S. Gołub, 1987; nr 3, red. A. Bronicki, S. Gołub, W. Mazurek, 1994; nr 4, red. S. Gołub, 1990; nr 5, red. A. Bronicki, 1995; nr 6, red. S. Gołub, 1992; nr 7, red. A. Bronicki, 1996; nr 8, red. W. Mazurek, 1997.

najwyżej położonym mezoregionem Wyżyny Lubelskiej. Podłoże geologiczne obszaru tworzą dawne morskie osady węglanowo-krzemionkowe (opoki). W wyniku akumulacji różnej miąższości pyłu lessowego uformował się typowy krajobraz wyżynny, znacznie zróżnicowany hipsometrycznie. Wysokości bezwzględne w obrębie obszaru dochodzą do 266 m n.p.m. Dna kotlin są na poziomie 200–240 m n.p.m. Równoleżnikowy układ rzeźby mezoregionu kształtują znacznie wcięte w podłoże główne rzeki – graniczna Rejka, Bzdurka, Siennica, Wojsławka i Wolica, wschodnie dopływy Wieprza oraz Wełnianka, zachodni dopływ Bugu, a także Białka wpadająca do Huczwy i Krzywólka zasilająca Udał – lewobrzeżne dopływy Bugu. Ich doliny są rozległe, dobrze wykształcone, a w strefie dennej występują głównie mady oraz gleby rdzawe i bielcowe wytworzone z piasków. Powierzchnia pokrywy lessowej jest rozcięta przez system późnoglacialnych dolin erozyjno-denudacyjnych oraz młode, holocenyjskie wąwozy (tzw. debry). Na obszarach wierzchwinowych dominują gleby płowe i brunatne wytworzone z lessów.

Zasiedlanie Działów Grabowieckich, poza odosobnionymi znaleziskami staropaleolitycznymi¹¹, w zasadzie należy odnieść do młodszej epoki kamienia (neolitu), przypadającego na okres atlantycki (8900–5700 lat temu¹²), ściślej jego końcową fazę, stanowiącą *optimum* klimatyczne holocenu. Był to okres ciepły i wilgotny, sprzyjający osadnictwu pierwszych zakarpaccich rolników, którzy przybyli na ziemię polską i sąsiednie. Średnia roczna temperatura powietrza była wyższa o około 1,5–2,5°C niż obecnie. Lata były dłuższe, a średnia temperatura lipca sięgała 20°C. Zimy były łagodne, a mrozy zdarzały się sporadycznie i nie były silne. Klimat okresu atlantyckiego był jednocześnie bardziej wilgotny od obecnego. Z tym okresem należy łączyć najstarsze analizowane wytwory lityczne społeczności neolitycznych.

Odmienny klimat panował w kolejnej fazie subborealnej (5700–2600 lat temu). Cechowało go nieznaczne ochłodzenie i osuszenie. Zmianie uległa szata roślinna. Zmniejszył się udział wiązu i nieco później jesionu oraz lipy. Wzrósł natomiast udział grabów, buków, jodeł i świerków. Nastąpiło znaczne obniżenie poziomu wód gruntowych i wcięcie koryt rzecznych, co spowodowało uformowanie wysokiego poziomu teras zalewowych. W profilach palinologicznych zaznacza się udział pyłków zbóż, wskazujący na rozwój rolnictwa. Wiązało się to ze znacznym zasiedleniem południowo-wschodniej części Lubelszczyzny. Nowe tereny pod uprawę pozyskiwano, stosując technikę wypaleniskową. Typowy dla tego okresu żarowo-odłogowy system gospodarki stosowany przez rolniczą ludność środkowej fazy neolitu prowadził

¹¹ Por. rozdział: *Identyfikacja chronologiczno-kulturowa źródeł*.

¹² Wszystkie daty faz klimatycznych podano według L. Marks, *Zmiany klimatu w holocenie*, „Przegląd Geologiczny” 2016, t. 64, nr 1, s. 60.

do wylesienia bardzo dużych obszarów. Z czasem zamieniały one się w pastwiska, wykorzystywane – już w okresie subborealnym – przez kolejną falę ludności pasterskiej.

Wczesna faza subatlantycka (2600–1800 lat temu) przyniosła ochłodzenie i zwilgotnienie klimatu. Prawdopodobnie znaczny wzrost poziomu wód doprowadził do wyludnienia terenu, co mogło spowodować regenerację zbiorowisk leśnych¹³.

HISTORIA BADAŃ (ZARYS)

Źródła archeologiczne dla strefy wyżynnej Lubelszczyzny zebrane przez Stefana Noska w dziele *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, prezentującym stan badań do początku lat pięćdziesiątych ubiegłego stulecia, ukazują ten obszar, zwłaszcza na wschód od środkowego Wieprza, jako niezwykle ubogi dla osadnictwa pradziejowego¹⁴. Taka sytuacja była wówczas typowa niemalże dla całej wyżynnej części Lubelszczyzny. Sukcesywnie obraz ten zmieniają różnorodne badania terenowe i gabinetowe prowadzone od połowy XX wieku zarówno przez lubelski ośrodek archeologiczny, inne instytucje regionalne, jak i spoza regionu. Postęp tych prac jest różny w poszczególnych mezoregionach województwa lubelskiego. Nadal w stosunkowo niewielkim zakresie realizowanych w obrębie Działów Grabowieckich. Jednak kwerenda archiwalna w połączeniu z weryfikacją zbiorów muzealnych, doraźne prace terenowe oraz ciągła rejestracja przypadkowych odkryć zaczęły ujawniać coraz liczniejsze materiały, które powoli wypełniają „białe plamy” z zakresu osadnictwa pradziejowego. Najstarsze opracowania dotyczą obiektów nieruchomych z czasów przedhistorycznych – pojedynczych grobów skrzyniowych kultury amfor kulistych przypadkowo odkrytych na terenie gminy Wojsławice w miejscowościach Poniatówka (1934)¹⁵ oraz Huta (1936)¹⁶, a następnie – już po II wojnie światowej – w Stadarni (1959), ponownie w Hucie (1960), Putnowicach-Kolonii (1969) oraz w części wsi Depułtysze Nowe-Kolonia (2006)¹⁷.

¹³ J. Reder, *Środowiskowe uwarunkowania rozwoju osadnictwa i gospodarki społeczności pradziejowych południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, [w:] *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, (Skarby z Przeszłości, t. 9), Lublin 2007, s. 5–21.

¹⁴ Także J. Gurba, *Neolithic Settlements on the Lublin Loess Upland*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sec. B. Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia” 1960, t. 15, 13, s. 211–233.

¹⁵ Z. Podkowińska, *Grób skrzynkowy neolityczny w Poniatówce, pow. chełmski, woj. lubelskie*, „Światowit” 1934–1935, t. 16, s. 79–96.

¹⁶ S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Filozoficzne i Humanistyczne” 1957, t. 6: za 1951, s. 234 – tam wcześniejsza literatura; błędnie podano rok odkrycia: 1916.

¹⁷ A. Bronicki, *Pierwsi pasterze III. tysiąclecia p.n.Ch. Groby podgrupy wschodniolubelskiej kultury amfor kulistych. Obrządek pogrzebowy*. *Chronologia*, Chełm 2021, s. 145–149; 44, 47, 92, 33–39 – tam wcześniejsza literatura.

Kolejnych odkryć na analizowanym obszarze dokonywano sukcesywnie w drugiej połowie ubiegłego stulecia, weryfikując przypadkowe zgłoszenia i prowadząc doraźne badania powierzchniowe, m.in. z udziałem chełmskich regionalistów – Kazimierza Janczykowskiego (różne miejscowości powiatu chełmskiego)¹⁸, Stanisława Skibińskiego (np. Putnowice-Kolonia, uroczysko „Kępa”)¹⁹, także przez archeologów ośrodka chełmskiego, a od roku 1978, w ramach programu AZP²⁰, również w trakcie inspekcji konserwatorskich. Na początku lat osiemdziesiątych dokonano weryfikacji i inwentaryzacji kopców ziemnych²¹. Na jednym z nich, w Haliczanych, prowadzono badania wykopaliskowe w 1996 roku. Na podstawie uzyskanych materiałów ceramicznych zasugerowano jego związek z ludnością kultury trzcinieckiej²². Na przestrzeni ostatniego półwiecza prowadzono prace wykopaliskowe na kilku stanowiskach pradziejowych – wielokulturowych (Nowy Majdan²³, Leszczany²⁴, Maziarnia²⁵), kultury lubelsko-wołyńskiej (Krasne²⁶, Huta²⁷), kultury strzyżowskiej (Horodysko „Zamczysko”²⁸), kultury łużyckiej (Koczów²⁹, Wojsławice³⁰). Najszerzy

¹⁸ K. Janczykowski, *Wszystkie drogi prowadzą do Chełma (szlakami Chełma i powiatu chełmskiego). Zarys monograficzny dla wędrującego pieszka po Ziemi Chełmskiej krajoznawców i turystów*, Chełm 2022.

¹⁹ S. Skibiński, *Województwo lubelskie. Kol. Putnowice, pow. chełmski*, „Z Otchłani Wieków” 1960, R. 26, z. 4, s. 370; *idem*, *Zabytki powiatu chełmskiego...*, *op. cit.*, poz. 64 i n.

²⁰ B. Bargieł, A. Zakościelna, *Katalog archeologicznych zbiorów pozamuzealnych*, Zeszyt 3. Kolekcja *Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie* [powinno być: *Curie-Skłodowskiej*] w Lublinie, cz. 1–3, Warszawa 1995.

²¹ E. Mitrus, B. Okupny, *Wstępna inwentaryzacja kurhanów na obszarze województwa chełmskiego*, t. 1–3, Lublin 1984 (mps w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie).

²² A. Bronicki, *Kurhan kultury trzcinieckiej (?) w miejscowości Haliczany, woj. chełmskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1997, t. 2, s. 56–59.

²³ A. Bronicki, S. Kadrow, *Osada neolityczna w Majdanie Nowym, woj. Chełm*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1988, t. 39, s. 89–129.

²⁴ M.in. W. Mazurek, *Leszczany, st. 3, gm. Żmudź, woj. chełmskie*, AZP 82-91/-, [w:] *Informator archeologiczny. Badania rok 1992*, red. M. Konopka, H. Zaborowska, Warszawa 1997, s. 39–40.

²⁵ [A. Bronicki], *Maziarnia, st. 17, gm. Żmudź, woj. lubelskie*, AZP 83-91/93, [w:] *Informator archeologiczny. Badania 2000*, red. D. Csáky, M. Bugaj, Z. Misiuks, Warszawa 2012, s. 39.

²⁶ A. Bronicki, *Krasne, st. 16, gm. Wojsławice, woj. chełmskie*, AZP 83-91/92, [w:] *Informator archeologiczny. Badania 1998*, red. D. Csáky, H. Zaborowska, M. Bugaj, Warszawa 2009, s. 40; *idem*, *Kolonia Krasne, st. 16, gm. Wojsławice, woj. lubelskie*, AZP 83-91/92, [w:] *Informator archeologiczny. Badania 2000*, red. D. Csáky, M. Bugaj, Z. Misiuks, Warszawa 2012, s. 35; także A. Zakościelna, *Studium obrządku pogrzebowego kultury lubelsko-wołyńskiej*, Lublin 2010, s. 261–268.

²⁷ S. Gołub, K. Telepko, *Huta, gm. Wojsławice, woj. chełmskie. Stanowisko 1*, [w:] *Informator archeologiczny. Badania rok 1982*, red. M. Konopka, Warszawa 1983, s. 33.

²⁸ J. (właściwie: Z.) Ślusarski, *Horodysko, pow. Chełm*, [w:] *Informator archeologiczny. Badania 1967 r.*, red. M. Konopka, Warszawa 1968, s. 331–332.

²⁹ W. Mazurek, *Wyniki badań kurhanu wczesnośredniowiecznego w Koczowie, stan. 1, gm. Kamień*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992–1993 roku*, nr 7, Chełm 1996, s. 35–46.

³⁰ K. Błaszczyk, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku 31 (Wojsławice – Rynek) w Wojsławicach, województwo lubelskie w 2007 roku*, t. 1–2, Radomsko 2007 (mps w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie); T. Dzieńkowski, *Wojsławice, ul. Rynek 20B. Dokumentacja z ratowniczych przedinwestycyjnych badań archeologicznych*, Sezon 2010, t. 1–2, Chełm 2010

zakres pod względem przekopanej powierzchni oraz rozpiętości chronologicznej miały badania ratownicze na znacznie zniszczonym stanowisku w dolinie Horodyski – miejscu budowanego zalewu „Moczuły”³¹ w gminie Leśniowice.

IDENTYFIKACJA CHRONOLOGICZNO-KULTUROWA ŹRÓDEŁ

Grupą dominującą są wytwory wykonane ze skał krzemiennych (102 egzemplarze). Na ich strukturę składa się 17 form typologicznych, wśród których najliczniejsze są wyroby uformowane techniką rdzeniową: siekiery (38), płoscza (7), dłuta (3), noże sierpowate (5) i tłuk, w mniejszym stopniu ukształtowane na debitażu wiórowym: wiórowce (9), wióry retuszowane (5), drapacze (3), półtylczaki (2) i rylec, także półsurowcu odłupkowym: zgrzebła (9), drapacze (5), grociki (3), odłupki retuszowane (2) oraz forma nożowata, łuszczeń, wkładka sierpowata i przekłuwacz. Ponadto wyróżniono dwa rdzenie, wiór, odłupek techniczny i rylczak. Wykonano je z różnych gatunków krzemienia, wśród których przeważa rejowiecki (50), następnie wołyński (34) i świeciechowski (10) oraz śladowo pasiasty (4) i narzutowy (3), w jednym przypadku nieokreślony ze względu na jego przepalenie.

W grupie wytworów wykonanych ze skał pozakrzemiennych (71 egzemplarzy), wśród 11 form typologicznych, poza dominującymi toporami (35), stwierdzono także siekiery (9), tłuki-rozcieracze (7), motyki (5), radlice (4), kamienie żarnowe (4), oselki (2), tłuczki cyzelerskie (2) oraz ciosło, buławę i gładzik.

W stosunku do prezentowanych źródeł litycznych niejednokrotnie trudno jest wskazać zarówno czas, jak i konkretną jednostkę taksonomiczną – w efekcie tylko 41 (23,7%) zabytków przypisano do jednej kultury z dużym prawdopodobieństwem ich identyfikacji na obecnym etapie badań źródłoznawczych. Znacznie większy odsetek analizowanych zabytków datowano w szerszym zakresie kulturowym – 34 (19,6%). Dla blisko 52% wskazano jedynie orientacyjną chronologią w ramach okresów młodszej epoki kamienia (neolitu) – wczesnej epoki żelaza. Poza bliżej nieokreślonym datowaniem pozostała grupa wytworów wykonanych ze skał pozakrzemiennych użytkowanych na przestrzeni wielu stuleci zarówno w pradziejach, jak i okresie protohistorycznym, a nawet nowożytnym (15 egzemplarzy; 8,7%). Ten stan rzeczy

(mps w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie); *idem*, *Wojślawice, ul. Rynek 20B. Stanowisko 31, AZP 84-91. Dokumentacja z ratowniczych przedinwestycyjnych badań archeologicznych, II etap, Sezon 2011*, Chełm 2011 (mps w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie); *idem*, *Wojślawice, ul. Rynek 20B. Stanowisko 31, AZP 84-91. Dokumentacja z ratowniczych przedinwestycyjnych badań archeologicznych, Sezon 2012*, Chełm 2012 (mps w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie).

³¹ *Horodysko. Od epoki kamienia..., op. cit.*

wynika przede wszystkim z braku precyzyjnych datowników dla tej specyficznej grupy źródeł ruchomych, zwłaszcza uzyskanych w nieznanych okolicznościach, pozbawionych kontekstu kulturowego.

Najstarsze znaleziska na obszarze południowo-wschodniej Lubelszczyzny trzeba odnieść do początków paleolitu górnego (około 40–30 tys. lat temu). Z tym okresem należy łączyć krzemienne ostrze odkryte w trakcie AZP na terenie miejscowości Mircze (Kotlina Hrubieszowska). Jego cechy morfologiczno-metryczne pozwalają powiązać go z ludnością kultury szeleckiej (nazwa od jaskini Szeleta koło Lillafüred w Górach Bukowych na Węgrzech). Jest to kolejny tego typu grot z Lubelszczyzny – obok okazu znalezionej na terenie Bychawy-Zadębia (Wyniosłość Giełczewska) i miejscowości Wiązowiec (Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie)³². Te niewielkie ostrza pełniące zapewne funkcję grotów broni miotanej (oszczepów?) wczesnych *Homo sapiens* mogą wskazywać na doraźne penetracje międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu, być może związane z poszukiwaniem surowców do wyrobu narzędzi i broni. W przypadku Lubelszczyzny bez wątpienia warunek ten spełniały skały krzemionkowe występujące zarówno w rejonie Świeciechowa–Gościeradowa (Wzniesienia Urzędowskie) – krzemień szary biało nakrapiany (świeciechowski) oraz szary plamisty (gościeradowski)³³, również w kilku strefach na Pagórach Chełmskich – krzemień rejowiecki³⁴. Potwierdzają to kwerendy muzealne oraz wyniki weryfikacyjnych badań powierzchniowych prowadzonych w drugiej dekadzie obecnego stulecia, zwłaszcza na obszarze drugiego mezoregionu, skąd uzyskano serię blisko 30 zabytków z różnych stanowisk, morfologią i techniką wykonania odpowiadające inwentarzom krzemiennym, bliżej niesprecyzowanym fazom paleolitu sprzed ciepłego interstadiału Allerød (tj. sprzed około 12 700 lat BP)³⁵. Podobny problem z chronologią dotyczy odosobnionego, zeolizowanego lewaluaskiego odlupka retu-

³² J. Libera, *First finds of Szeletian points from the Lublin region*, [w:] *Man–Millenia–Environment. Studies in honors of Professor Romuald Schild*, eds. Z. Sulgostowska, A.J. Tomaszewski, Warszawa 2007, s. 193–196; *idem*, *Zabytki kamienne z otuliny Poleskiego Parku Narodowego (przyczynek do badań prehistorii centralnej części Polesia Podlaskiego: Wiązowiec)*, „Studia i Materiały do Badań nad Neolitem i Wczesną Epoką Brązu na Mazowszu i Podlasiu” 2014, t. 4, s. 5–30.

³³ J. Libera, A. Zakościelna, *Złoże krzemieni turońskich w przełomowym odcinku Wisły*, [w:] *Krzemień świeciechowski w pradziejach. Materiały z konferencji w Ryni, 22–24.05.2000*, red. B. Matraszek, S. Sałaciński, (Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemiennymi w Pradziejach, t. 4), Warszawa 2002, s. 93–109.

³⁴ J. Libera, R. Dobrowolski, M. Szeliga, T. Wiśniewski, *Flints in glacial sediments of the Chełm Hills, Eastern Poland. Prehistory and geology / Krzemienie w osadach glacyogenicznych Pagórów Chełmskich: prehistoria – geologia*, „Sprawozdania Archeologiczne” 2014, t. 66, s. 57–72 / 73–82.

³⁵ M.in. J. Libera, *Zanim przyszli pierwsi rolnicy*, [w:] *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, op. cit., s. 24; *idem*, *Nóż bifacjalny z rejonu Lubaczowa (Kotlina Sandomierska) na tle prawdopodobnych znalezisk staropaleolitycznych międzyrzecza Wisły i Bugu oraz dorzecza Sanu*, [w:] *Między archeologią a naukami o środowisku. Jubileusz 50-lecia pracy naukowej Profesora Krzysztofa Cyrka / Between archaeological and environmental sciences. The Jubilee Celebration of the 50th anniversary of scientific work of Professor Krzysztof Cyrek*, red. M. Sudoł-Procyk, Ł. Czyżewski, M. Krajcarz, Toruń 2023, s. 107–119.

szowanego, który został odbity z rdzenia z krzemienia narzutowego pochodzącego z Ostrowa-Kolonii³⁶ – miejscowość położona w obrębie analizowanej części Działów Grabowieckich. Niewątpliwie z końcowym paleolitem – po ostatnim maksimum glacialnym (bez możliwości przypisania do określonej jednostki kulturowej), należy łączyć jedyny dotychczas znany wiór, odbity z rdzenia dwupiętowego z krzemienia rejewieckiego, odkryty na terenie Turowca (tabl. XXIII: 2). Znaleźiska z tego okresu nadal są sporadycznie znajdowane w międzyrzeczu środkowego Wieprza i Bugu³⁷.

Ślady osadnictwa mezolitycznego, stwierdzone w innych regionach Lubelszczyzny, nie są obecne zarówno w analizowanych tu źródłach, jak i w pozostałych, pochodzących z terenu interesującej nas części mezoregionu Działów Grabowieckich³⁸. Wykazywane z tego okresu znaleźiska w międzyrzeczu środkowego Wieprza i Bugu dotyczą w zasadzie stref o charakterze nizinny, o podłożu gleb piaszczystych, typowego środowiska dla osadnictwa mezolitycznych myśliwych-zbieraczy³⁹. Ponadto w przypadku niektórych zbrojników mikrolitycznych (charakterystycznych dla ugrupowań środkowej epoki kamienia, np. trapezów), zwłaszcza luźno znalezionych, istnieje możliwość ich neolitycznej proveniencji⁴⁰.

Właściwe zasiedlanie Działów Grabowieckich nastąpiło z początkiem neolitu⁴¹. Z wczesną jego fazą łączyć należy zarówno ciosło w kształcie kopyta szewskiego (Wółka Putnowicka 31⁴² – tabl. XXVII: 1), jak i siekiery o przekroju poprzecznym płasko-wypukłym wykonane ze skał pozakrzemiennych (Leśniowice 1 – tabl. VI: 6; Rakolupy 1 – tabl. VII: 3), radlice o trójkątnym zarysie płaszczyznowym (Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XIX: 2; Turowiec 32 – tabl. XXII: 6; Wojsławice 2 – tabl. XXIII: 3; Rożdżałów 3), fragmenty motyk o asymetrycznym ostrzu (Sarniak 1 – tabl. VII: 4;

³⁶ J. Libera, *Nowe źródła archeologiczne...*, op. cit., s. 21, tabl. VII: 1.

³⁷ Por. idem, *Późny paleolit i mezolit środkowowschodniej Polski*, cz. 1: *Analiza*, (Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. IX), Lublin 1995, mapa 1; idem, *Resources for studies on Palaeolithic settlement in the Lublin Upland area post-last glacial maximum*, [w:] Klementowice. A Magdalenian site in eastern Poland, ed. T. Wiśniewski, Lublin 2015, s. 215–231; idem, *New finds of the Lyngby-type tanged points in the interfluvium of the middle Vistula, Bug, and lower San rivers*, „Światowit” 2022, t. 61, s. 205–210. Ich uzupełnieniem dla strefy wyżynnej są kolejne zabytki: rdzenie dwupiętowe – Pawłów i Józefin, gm. Rejewiec Fabryczny, oraz Aleksandria Krzywowska, gm. Rejewiec; liściak mazowszański i lyngbijski – Chełm; półtyłczak – Alojów, gm. Leśniowice (J. Libera archiwum – materiały niepublikowane).

³⁸ Idem, *Zanim przyszli pierwsi rolnicy...*, op. cit., fot. 5.

³⁹ Por. idem, *Późny paleolit i...*, op. cit., mapa 2.

⁴⁰ M.in. A. Zakościelna, *Mesolithic Elements in the Lublin-Volhynian culture of Painted Pottery in the Lublin Region*, [w:] *Memoires Archeologiques*, red. A. Kokowski, Lublin 1985, s. 27–35; A. Zakościelna, J. Libera, *Geometric microliths in grave inventories of Neolithic cultures in Małopolska (south-eastern Poland)*, [w:] *Contributions to the Central European Stone Age*, eds. M. Masojć, T. Płonka, B. Ginter, S.K. Kozłowski, Wrocław 2007, s. 257–270.

⁴¹ A. Zakościelna, *Południowo-wschodnia Lubelszczyzna w epoce neolitu*, [w:] *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny...*, op. cit., s. 37 i n.

⁴² Liczba po nazwie miejscowości oznacza numer stanowiska. Wartość ta jest zgodna z numeracją podaną w katalogu (w drugiej kolumnie od lewej strony tabeli).

Huta 3 – tabl. IX: 2) oraz prawdopodobnie zbliżone do nich okazy (Kumów Plebański 9 – tabl. VI: 5; Turowiec 30 – tabl. XXII: 4), także półwytwór motyki (Partyzancka Kolonia 5 – tabl. XVII: 3). Niezależnie od ich funkcji – narzędzi i / lub oręża – były zapewne użytkowane przez pierwszych rolników kultury ceramiki wstęgowej rytej (nazwa od kulistej formy naczyń glinianych zdobionych ornamentem rytym w postaci wstęg spiralnych i innych wątków geometrycznych)⁴³. Osadnictwo społeczności tej jednostki taksonomicznej na Lubelszczyźnie należy datować na 2 połowę VI tysiąclecia BC, z możliwością jego istnienia jeszcze na początku V tysiąclecia BC (tj. w latach ok. 5500–5000/4800 BC)⁴⁴.

Ze znacznie późniejszą fazą osadnictwa neolitycznego o południowych (zakarpackich) korzeniach należy łączyć wiórowce załuskane retuszem rynienkowatym (Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XVIII: 3; Putnowice Wielkie – tabl. XX: 2; Turowiec 31 i 32 – tabl. XXII: 7 i XXII: 5), typowe wyroby ludności kultury lubelsko-wołyńskiej (nazwa od obszaru jej występowania)⁴⁵. Być może z tym horyzontem wiąże się topory o obłym zarysie, płaskim lub zaokrąglonym obuchu i wąskim ostrzu (Haliczany 6 – tabl. II: 4; Sielec 5 – tabl. VII: 5; Teresin 1 – tabl. VIII: 1; Huta 3 – tabl. IX: 1) – znane z zespołów grobowych kręgu lendzielskiego (nazwa od miejscowości Lengyel koło Kaposváru na Węgrzech) strefy Kotliny Karpackiej⁴⁶. Kultura lubelsko-wołyńska na Lubelszczyźnie jest dobrze poświadczona od fazy klasycznej (II) i trwa do końca starszego stadium fazy późnej (IIIa), czyli w latach od ok. 4200/4000 do 3600 BC⁴⁷.

Natomiast niejasna jest afiliacja kulturowa części zabytków wykonanych z surowców krzemiennych: rdzeni (Huta 5 – tabl. XII: 1; Partyzancka Kolonia 5 – tabl. XVII: 5), wiórowców (Alojzów 10 – tabl. III: 2; Kumów Plebański 8 – tabl. VI: 3; Huta 6 – tabl. XII: 2; Nowy Majdan 2 – tabl. XV: 3; Stadarnia 1 – tabl. XX: 4), drapaczy wiórowych (Alojzów 11 – tabl. III: 5; Stadarnia 1 – tabl. XX: 3; Turowiec 4 – tabl. XXII: 2), półtylczaków (Rożdżałów 43 – tabl. I: 5; Alojzów 11 – tabl. V: 2), rylca (Busieniec 4) i rylczaka (Buśno 15). I jakkolwiek znaleziskom tym nie przypisano określonej jed-

⁴³ M.in. A. Czekaj-Zastawny, M.M. Przybyła, *Modlniczka 2, powiat krakowski – cmentarzysko kultury ceramiki wstęgowej rytej i osady neolityczne*, (Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce), Kraków 2012, s. 18 i n.

⁴⁴ S. Kadrow, A. Zakościelna, *An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine*, „Baltic-Pontic Studies” 2000, vol. 9, Fig. 45, s. 254.

⁴⁵ A. Zakościelna, *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*, (Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. 10), Lublin 1996, s. 63–66.

⁴⁶ Por. I. Zalai-Gaál, A. Grisse, A. Osztás, K. Köhler, *Die durchbohrten Steingeräte des südtransdanubischen Neolithikums (5. Jahrtausend V. Chr.)*, (Varia Archaeologica Hungarica, vol. 30), Budapest 2014, m.in. Abb. 35.

⁴⁷ S. Kadrow, M. Sokhachij, T. Tkachuk, E. Trela, *Sprawozdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury trypolskiej z Bilcza Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne” 2003, t. 34, s. 124–125.

nostki taksonomicznej, to poszczególne wyroby mają odniesienia w inwentarzach różnych ugrupowań neolitycznych.

Jedyna dotychczas badana osada wczesnoneolityczna na analizowanym obszarze Działów Grabowieckich była zlokalizowana na stanowisku 13 w Horodysku. Poza licznymi obiektami uzyskano kilkaset fragmentów ceramiki naczyniowej. Zidentyfikowano czary w kształcie wycinka kuli, misy półkuliste i naczynia z wyodrębnioną szyjką – wytwory ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej. Natomiast czarki, naczynia doniczkowate i w kształcie połowy beczułki, duże amfory z uchami na największej wydętości brzuśca, misy o łukowatych ściankach, garnki esowate lub wazy, puchar na nóżce – to wyroby ludności kultury lubelsko-wołyńskiej⁴⁸. Zapewne również z tymi ugrupowaniami taksonomicznymi należy łączyć część inwentarza krzemienno, współwystępującego z zabytkami innych, późniejszych kultur neolitycznych – jedynie w nielicznych przypadkach możliwych do wydzielenia, np. wiórowce załuskane retuszem rynienkowatym⁴⁹. Z powierzchni tego stanowiska pochodzi przypadkowo znaleziony kolejny krzemienno rdzeń wiórowy⁵⁰. Z wcześniejszych badań powierzchniowych AZP materiały kultury ceramiki wstęgowej rytej stwierdzono na licznych stanowiskach w dorzeczu górnej Wojsławki⁵¹. Źródła ruchome ceramiczne i krzemienne kultury lubelsko-wołyńskiej zostały stwierdzone na osadzie w Majdanie Nowym (obecnie Nowy Majdan) – tam utożsamiane z cyklem lendzielsko-polgarskim (nazwa od regionu Polgár na Węgrzech)⁵², także na kilku stanowiskach odkrytych w trakcie badań powierzchniowych AZP w rejonie Horodyska⁵³.

Kolejny etap zasiedlania północnej części Działów Grabowieckich związany jest z obecnością rolniczej ludności kultury pucharów lejkowatych (nazwa od kształtu naczynia o baniastym brzuścu i szeroko rozchylonym kołnierzu), z którą należy łączyć fragmenty charakterystycznych toporów⁵⁴ z guzikowatym obuchem (Majdan – tabl. XIII: 2; Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XIX: 1), być może również i okazu porównywalnego do typu Y (Żmudź 2) oraz części przyobuchowej typu B (Kukawka 5 – tabl. XIII: 4), jak również egzemplarz zbliżony do sześciobocznego (Huta 3 – tabl. XI: 4). Uzupełniają je krzemienne masywne siekiery czworościenne (Stary Majdan 1 –

⁴⁸ A. Bronicki, *Neolit. Obiekty nieruchome i zabytki ceramiczne*, [w:] *Horodysko. Od epoki kamienia...*, op. cit., s. 33 i n.

⁴⁹ J. Libera, *Materiały z surowców krzemienno i niekrzemienno z warstwy kulturowej i obiektów*, [w:] *Horodysko. Od epoki kamienia...*, op. cit., s. 78–103.

⁵⁰ *Idem*, *Nowe źródła archeologiczne...*, op. cit., s. 13, tabl. VIII: 1.

⁵¹ A. Zakościelna, *Południowo-wschodnia Lubelszczyzna...*, op. cit., s. 37 i n.

⁵² A. Bronicki, S. Kadrow, *Osada neolityczna...*, op. cit.

⁵³ S. Gołub, *Badania powierzchniowe w dolinie rzeki Horodyski...*, op. cit., s. 289.

⁵⁴ Poniższe typy tych wytworów za: K. Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*, (Biblioteka Prehistoryczna, t. 2), Poznań 1936, s. 273–284.

tabl. XXI: 1; Wojsławice – tabl. XXVI). Znacznie lepiej osadnictwo tej kultury jest udokumentowane na stanowiskach badanych wykopaliskowo. Pierwsze liczne materiały osadowe uzyskano z prac ukierunkowanych na rozpoznanie grodziska wczesnośredniowiecznego na terenie Majdanu Nowego, prowadzonych przez Urszulę Ruszkowską w latach 1977 i 1978, następnie przez Andrzeja Bronickiego i Sławomira Kadrowa w roku 1985⁵⁵. Stanowisko usytuowane jest na jednym z cyplów wysoczyzny lessowej, wyniesionej blisko 40 m ponad otaczające go wąwozy, zajmuje powierzchnię blisko 2 ha. Fragmenty naczyń ceramicznych oraz krzemienne wytwory i półsurowiec odpadkowy, stwierdzone zarówno w kilku obiektach (jamy odpadkowe), jak i poza nimi (tzw. warstwa kulturowa), wskazują na zasiedlanie tego miejsca przez społeczności kilku ugrupowań pradziejowych kultur: lubelsko-wołyńskiej, pucharów lejkowatych i trzcinieckiej⁵⁶. Kolejne materiały ceramiczne i krzemienne kultury pucharów lejkowatych pochodzą z badań ratowniczych stanowiska „Maczuły” zlokalizowanego w Horodysku (stanowisko 13). Na tym wielokulturowym stanowisku⁵⁷ blisko kilkaset ułamków naczyń uzyskano z wypełnisk kilkudziesięciu różnoczasowych obiektów nieruchomych oraz z warstwy kulturowej. Wśród nich zidentyfikowano ułamki naczyń workowatych – garnków, pucharów lejkowatych, mis, amfor, być może kubków⁵⁸. Uzupełnia je kolejnych kilka stanowisk odkrytych w rejonie Horodyska w trakcie badań powierzchniowych AZP⁵⁹. Społeczności kultury pucharów lejkowatych na Lubelszczyźnie wchodziły w skład grupy południowo-wschodniej tej jednostki taksonomicznej, która opanowała najpierw północne obrzeża małopolskich wyżyn lessowych (w latach 3900/3800–3650 BC), a następnie wyższe rejony wyżyn, dominując w tym regionie aż do ok. 2800 BC⁶⁰.

Obecność pierwszych neolitycznych pasterzy – społeczności podgrupy wschodniolubelskiej kultury amfor kulistych (nazwa od naczyń glinianych o kulistym brzuscu) – jest stosunkowo słabo zaznaczona w analizowanym zbiorze. Dotyczy przede wszystkim krzemiennych regularnych form rdzeniowych, w przekroju poprzecznym czworosiecznych, w pełni szlifowanych i gładzonych – siekiery (Czarnołozy 2 –

⁵⁵ U. Ruszkowska, *Majdan Nowy, gm. Wojsławice, woj. chełmskie. Stanowisko 1*, [w:] *Informator archeologiczny. Badania rok 1977*, red. M. Konopka, Warszawa 1978, s. 179–191; *eadem*, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Majdanie Nowym, pow. Chełm*, „Rocznik Chełmski” 2011, t. 15, s. 7–68; G. Mączka, *Katalog*, [w:] *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, (Skarby z Przeszłości, t. 19), Lublin 2018, s. 212–216.

⁵⁶ A. Bronicki, S. Kadrow, *Osada neolityczna...*, *op. cit.*

⁵⁷ *Horodysko. Od epoki kamienia...*, *op. cit.*

⁵⁸ A. Bronicki, *Neolit. Obiekty nieruchome...*, *op. cit.*, s. 59 i n.

⁵⁹ S. Gołub, *Badania powierzchniowe w dolinie rzeki Horodyski...*, *op. cit.*, s. 288 i n.

⁶⁰ P. Włodarczak, *Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle źródeł radiowęglowych*, [w:] *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, red. J. Libera, K. Tunia, Lublin–Kraków 2006, s. 57–59.

tabl. VIII: 3) oraz dłuta (Wólka Putnowicka 11 – tabl. XXVII: 2). Obecność tej kultury poświadcza kilka odkrytych grobów megalitycznych⁶¹, co kontrastuje ze śladowymi materiałami tej jednostki taksonomicznej, uzyskanymi zarówno w wyniku badań powierzchniowych AZP odkrytych w rejonie Horodyska⁶², jak i z wielokulturowego stanowiska Horodysko 13⁶³. Jej datowanie należy odnieść do lat 3000/2950–2400 BC⁶⁴.

Podobnie epizodyczny charakter osadnictwa pozostawili kolejni pasterze – przedstawiciele kultury ceramiki sznurowej (nazwa od sposobu zdobienia naczyń glinianych za pomocą sznura odcisniętego w wilgotnej masie ceramicznej). W analizowanym zbiorze potwierdzają to topory wykonane ze skał niekrzemiennych (Busieniec 4 – tabl. I: 1; Czarnołozy 10 – tabl. VIII: 4; Rożdżałów 4 i 5; Sielec 2 i 4; Wygnańce 2; Czarnołozy 3 i 10; Huta 3; Partyzancka-Kolonia 1) oraz być może siekiera krzemienista (Huta 3 – tabl. IX: 3). Pojedyncze ułamki naczyń zostały uzyskane zarówno na stanowisku 13 w Horodysku⁶⁵, a także w wyniku badań powierzchniowych AZP w rejonie tej miejscowości⁶⁶. Jej datowanie na Lubelszczyźnie należy odnieść do lat 2800/2700–2300/2200 BC⁶⁷.

Nierozstrzygnięta jest chronologia regularnych siekier czworosiecznych w pełni szlifowanych i gładzonych, występujących zarówno w zespołach sepulkralnych kultury amfor kulistych, jak i kultury ceramiki sznurowej⁶⁸ – określonych: KAK-KCS (Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XVIII: 1; Putnowice Wielkie 26 – tabl. XIX: 5; Wojsławice 2 – tabl. XXIV: 1).

Kolejny horyzont chronologiczny należy łączyć z ugrupowaniami wczesnej epoki brązu. Dotyczy to przede wszystkim kultury mierzanowickiej (nazwa od eponimicznego stanowiska archeologicznego w Mierzanowicach koło Opatowa), której ludność użytkowała charakterystyczne krzemienne płaszczki z wyodrębnionym trzonkiem – typu Czerniczyn-Torczyń⁶⁹ (Teresin 20 – tabl. I: 2; Majdan Leśniowski – tabl. VII: 1; Kukawka 2 – tabl. XII: 4; Nowy Majdan 18 – tabl. XVI: 2; Stary Majdan 6

⁶¹ A. Bronicki, *Pierwsi pasterze...*, op. cit., s. 145–149; 44, 47; 92; 33–39.

⁶² S. Gołub, *Badania powierzchniowe w dolinie rzeki Horodyski...*, op. cit., s. 289 i n.

⁶³ A. Bronicki, *Neolit. Obiekty nieruchome...*, op. cit., s. 66.

⁶⁴ Idem, *Pierwsi pasterze...*, op. cit., s. 261–262.

⁶⁵ Idem, *Neolit. Obiekty nieruchome...*, op. cit., s. 68.

⁶⁶ S. Gołub, *Badania powierzchniowe w dolinie rzeki Horodyski...*, op. cit., s. 289 i n.

⁶⁷ P. Włodarczak, *Chronologia absolutna cmentarzysk późno i schyłkoweolitycznych na Wyżynie Lubelskiej*, [w:] *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*, red. P. Jarosz, J. Libera, P. Włodarczak, Kraków 2016, s. 545. Por. A. Bronicki, E. Hander, *Wielokulturowe stanowisko 3 w Raciborowicach-Kolonii, pow. chełmski*, [w:] *Pradziejowe i wczesnośredniowieczne materiały z Obniżenia Dubienki...*, op. cit., s. 35.

⁶⁸ J. Libera, *Czy siekier krzemienne mogą być wyznacznikiem kultury amfor kulistych?* [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin 2009, s. 169–179.

⁶⁹ Szerzej por. J. Libera, *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin 2001, s. 127.

– tabl. XXII: 1; Mołodutyn 1), również siekiery dwuścienne o asymetrycznych sierpowatych zarysach⁷⁰ (Huta 3 – tabl. X: 1, 2; Ostrów-Kolonia 10 – tabl. XVI: 3; Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XX: 1; Wojsławice 21 i 22 – tabl. XXV: 5, 6; Busieniec 4) oraz grubo soczewkowate (Nowy Majdan 2 – tabl. XV: 1). Prawdopodobnie z tym ugrupowaniem należy łączyć też opływowe topory o nierozszerzonym ostrzu (Uher; Sielec 3). Pojedyncze stanowiska z ceramiką tej kultury zarejestrowano w trakcie badań powierzchniowych AZP w miejscowości Ostrów Kolonia⁷¹. Jej datowanie na Lubelszczyźnie należy odnieść do lat 2350–1950/1900 BC, czyli faz protomierzanowickiej, wczesnej i klasycznej⁷².

Równolegle z tym okresem (2 połowa III tys. BC⁷³) należy synchronizować pojawienie się na ziemiach polskich, zwłaszcza na Lubelszczyźnie, krępych toporów o pałkowatym grzbiecie i/lub spodzie, łączonych z wpływami kultury ingulskiej (nazwa od rzeki Ingul /Інгул/ na Ukrainie, lewego dopływu Bohu)⁷⁴. Ich występowanie stwierdzamy również w analizowanym zbiorze (Depułtycze Królewskie-Kolonia 8 – tabl. I: 3; Horodysko 3 – tabl. V: 6; Busieniec; Alojzów 2; Majdan Ostrowski 3; Putnowice Wielkie 27).

Oprócz odosobnionego znaleziska w postaci krzemiennego płoszcza pięciobocznego⁷⁵ (Alojzów 10 – tabl. III: 4), jakie można przypisać ludności kultury strzyżowskiej (nazwa od eponimicznego stanowiska archeologicznego w Strzyżowie koło Hrubieszowa), jej obecność w północnej części Działów Grabowieckich dokumentują dwa bardzo ważne stanowiska – oba z terenu Horodyska. Pierwsze to znalezisko gromadne – blisko 1000 paciorków fajansowych wespół z pojedynczymi wyrobami metalowymi, zdeponowane w naczyniu⁷⁶, a kolejne dotyczy cmentarzyska szkieletowego odkrytego w Horodysku 13, jedyne go znanego obiektu sepulkralnego

⁷⁰ Por. B. Balcer, *Osada kultury mierzanowickiej na stanowisku 1 w Mierzanowicach, woj. tarnobrzeskie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1977, t. 42, z. 2, s. 198; także, J. Libera, P. Jarosz, *Krzemienne siekiery dwuścienne o asymetrycznych sierpowatych zarysach – afiliacja kulturowa, chronologia, rozprzestrzenienie* [w druku].

⁷¹ S. Gołub, *Badania powierzchniowe w dolinie rzeki Horodyski...*, op. cit., s. 291.

⁷² S. Kadrow, J. Machnik, *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, (Prace Komisji Archeologicznej, t. 29), Kraków 1997, s. 169, ryc. 70. Następnie – na południowej Lubelszczyźnie dominuje kultura strzyżowska, zaś społeczności późnomierzanowickie są reprezentowane na obszarach sąsiednich Małopolski.

⁷³ J. Libera, J. Sobieraj, *Topory kamienne jako identyfikatory kultury ceramiki sznurowej w środkowej i północnej części Lubelszczyzny*, [w:] *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej...*, op. cit., s. 445.

⁷⁴ Por. *ibidem*, s. 415–416, 445.

⁷⁵ Por. J. Libera, *Krzemienne formy...*, op. cit., s. 127.

⁷⁶ Z. Ślusarski, *Dépôt de perles de faïence, Horodysko, distr. De Chełm, Pologne*, [w:] *Le néolithique et le bronze ancien dans le sud-est de la Pologne*, red. W. Hensel, K. Jażdżewski, („Inventaria Archaeologica”, fasc. 25), Warszawa 1970, pl. 159; C. Robinson, B. Baczyńska, M. Polańska, *The origins of faïence in Poland / Pochodzenie fajansu w Polsce*, „Sprawozdania Archeologiczne” 2004, t. 56, s. 86 / 124–125.

z tego mezoregionu⁷⁷. Datowanie tej kultury na Lubelszczyźnie należy odnieść do lat 2000/1950–1600 BC⁷⁸.

Być może z horyzontem kultury ceramiki sznurowej i/lub kultur wczesnej epoki brązu należy łączyć na analizowanym obszarze niektóre kopce występujące zarówno pojedynczo (kurhany?), jak i w grupach (cmentarzyska?). Ich obecność stwierdzono na terenie kilku gmin – Białopole (Busieniec), Chełm (Depułtynce Królewskie Kolonia, Nowe Depułtynce i Stare Depułtynce), Leśniowice (Kumów Majoracki, Leśniowice i Plisków) oraz Wojsławice (Putnowice Wielkie, Wojsławice i Wólka Putnowicka)⁷⁹.

Do najmłodszych zabytków w analizowanej kolekcji należą wytwory ludności kultury łużyckiej (nazwa od krainy historyczno-geograficznej na pograniczu Niemiec i Polski). Pierwszy dotyczy topora pięciobocznego⁸⁰ wykonanego ze skały jawnokrystalicznej (Wojsławice 2), kolejny krzemienno-bifacjalnego grocika trzonczkowatego⁸¹ (Wojsławice 2 – tabl. XXIII: 4).

Nierozstrzygnięta jest chronologia krzemienno-żelaznych noży sierpowatych kształtu półksiężycowatego (Haliczany 7 – tabl. II: 2; Majdan Leśniowski – tabl. VI: 4; Wólka Leszczańska 1 – tabl. XXIX; Mołodutyn 2; Busieniec 4) oraz wkładki sierpowatej (Rożdżałów 43 – tabl. I: 4) – form użytkowanych zarówno przez ludność kultury trzcinieckiej (nazwa od eponimicznego stanowiska archeologicznego w Trzcinie koło Opola Lubelskiego), jak i kultury łużyckiej⁸². Ich datowanie należy odnieść do II-pocz. I tys. p.n.e.⁸³.

Zarówno w grupie wytworów wykonanych ze skał krzemienno-żelaznych, jak i pozakrzemienno-żelaznych nieustalona jest afiliacja kulturowa i chronologia znacznej części analizowanego zbioru ze względu na ich interkulturowy charakter lub stan zachowania. W pierwszej grupie trudności dotyczą różnych typów narzędzi zarówno wykonanych na debitażu odłupkowym: zgrzebeł (Alojzów 10 – tabl. III: 3; Nowy Majdan 3 – tabl. XV: 4; Leszczany 62 – tabl. XXVIII: 4; Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XVIII: 6; Wojsławice 12 – tabl. XXV: 2; Buśno 33 i 36, po 2 egzemplarze), grocików (Rożdżałów 43 – tabl. I: 6; Leszczany 10 – tabl. XXVIII: 2), drapaczy odłupkowych

⁷⁷ B. Bargieł, *Materiały...*, op. cit., s. 104–128; J. Libera, *Cmentarzysko szkieletowe z wczesnej epoki brązu*, [w:] *Horodysko. Od epoki kamienia...*, op. cit., s. 104–128.

⁷⁸ S. Kadrow, *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków 2001, s. 211.

⁷⁹ K. Grochocki, G. Mączka, Ł. Miechowicz, *Katalog zabytków*, [w:] *Kurhany na Wyżynie Lubelskiej*, red. G. Mączka, (Skarby z Przeszłości, t. 21), Lublin 2020, s. 62 i n.

⁸⁰ Por. J. Fogel, *Broń ochronna i okazjonalna ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, „Archeologia Polski” 1981, t. 26, z. 1, s. 165 i n.

⁸¹ Por. J. Libera, *Krzemienne formy...*, op. cit., s. 131.

⁸² *Ibidem*, s. 130–131.

⁸³ *Ibidem*, s. 98, 130.

(Horodysko 2 – tabl. V: 3; Nowy Majdan 4 – tabl. XV: 5, 6; Turowiec 4 – tabl. XXII: 3; Wojsławice 12 – tabl. XXV: 3), formy nożowatej (Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XVIII: 5), odłupków retuszowanych (Partyzancka Kolonia 6 – tabl. XVII: 4; Wojsławice 12 – tabl. XXV: 4), łuszczenia (Busieniec 4), przekłuwacza (Kasiń – tabl. V: 4), tłuka (Nowy Majdan 2 – tabl. XV: 2) i odłupka technicznego (Kumów Majoracki 7 – tabl. VI: 1), także wiórów retuszowanych (Huta 18 – tabl. XII: 3; Nowy Majdan 8 – tabl. XVI: 1; Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XVIII: 4; Busieniec 4; Buśno 33).

Dotyczy to również stosunkowo licznych siekier krzemiennych. Wśród formy czworościennych znajdują się okazy o cechach morfologiczno-metrycznych odpowiadających wyrobom kultur: pucharów lejkowatych lub amfor kulistych ewentualnie ceramiki sznurowej – określone jako: Nś-p (Kukawka 3 i 4 – tabl. XIII: 1, 3; Majdan Ostrowski 1 i 2 – tabl. XIV: 1, 2; Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XVIII: 2; Wojsławice 5 – tabl. XXV: 1). Kolejną grupę tworzą okazy płasko dwuściennie znane z kultur: ceramiki sznurowej lub mierzanowickiej ewentualnie strzyżowskiej – określone: Np-WEB (Haliczany 8 – tabl. II: 3; Alojzów 11 – tabl. IV: 1, 2; V: 1; Horodysko 41 – tabl. V: 5; Nowy Folwark 5 – tabl. VII: 2; Wojsławice 1 – tabl. VIII: 2; Huta 3 – tabl. XI: 1, 3; Nowy Majdan 2 – tabl. XIV: 3; Stary Majdan 2 – tabl. XXI: 2; Turowiec 33 – tabl. XXIII: 1; Leszczany 106 – tabl. XXVIII: 3; Pobołowice 2 – Tabl. XXVIII: 5).

W grupie skał pozakrzemiennych brak jednoznacznej oceny chronologiczno-kulturowej dla kilku toporów, zarówno okazów kompletnych (Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XVIII: 7; Rożdżałów 12; Stary Majdan 4), jak i części przyostrzowych (Ostrów-Kolonia 10 – tabl. XVII: 1; Majdan Ostrowski 4; Pobołowice 4) oraz partii przyobuchowej (Wojniaki 1 – tabl. II: 1). Podobne trudności w ocenie przynależności i czasie użytkowania dotyczą siekier (Alojzów – tabl. III: 1; Huta 4 – tabl. XI: 2; Putnowice-Kolonia 1 – tabl. XIX: 3; Putnowice Wielkie 3 – tabl. XIX: 4; Wojsławice 12 – tabl. XXIV: 2; Leszczany 3 – tabl. XXVII: 5; Busieniec 4).

Kolejna grupa zabytków to tłuki-rozcieracze, na jakie przysposobiono małe lub średniej wielkości eratyki ze skał skrytokrystalicznych, kształtem zbliżone do kulistych (Leszczany 2 i 5 – tabl. XXVII: 3, 4; XXVIII: 1; Leszczany 3 – fot. 3–5). Na ich powierzchniach występują (lub współwystępują) makroślady dwojakiego rodzaju. Przede wszystkim w różnym stopniu starcia, zarówno na obwodzie, jak i spłaszczonych biegunach. Problematiczne są natomiast zbita płaszczyzn, być może nie wszystkie powstałe intencjonalnie. Podobne formy naturalne lub fragmenty bloków skalnych wykorzystywano do produkcji kamieni żarnowych (Leszczany 3 – fot. 1, 2, 6, 7), a mniejsze okazy na oselki (Uher – tabl. I: 7; Partyzancka-Kolonia 5 – tabl. XVII: 6), gładzik (Kumów Plebański 2 – tabl. VI: 2). Dyskusyjna jest ich chronologia, bowiem powyższe przedmioty są wykazywane zarówno w inwentarzach osadowych różnych kultur młodszej

epoki kamienia, np. kultury pucharów lejkowatych⁸⁴, epoki brązu – kultury trzcinieckiej⁸⁵ i łużyckiej⁸⁶, również okresu protohistorycznego oraz wczesnego średniowiecza⁸⁷. Niejednoznaczna jest przynależność kulturowa półwytworu buławy (Sielec 6 – tabl. VII: 6). Okazy zgeometryzowane, m.in. kuliste (w tym spłaszczone) o gładkiej powierzchni znane są z inwentarzy wielu kultur – neolitu, epoki brązu i wczesnej epoki żelaza Europy środkowej. I jakkolwiek najczęściej polskie znaleziska są kojarzone z ludnością kultury łużyckiej⁸⁸, to nie można wykluczyć ich wcześniejszych chronologii. Liczne tego typu zabytki odkryto w obiektach grobowych cyklu lendzielskiego na obszarach położonych na południe od Karpat – tam są datowane na V tysiąclecie p.n.e.⁸⁹ Stwierdzono je również w kręgu kultur sznurowych, zwłaszcza w strefie jutlandzkiej⁹⁰, ugrupowaniach strefy nadczarnomorskiej⁹¹, a także kulturze trzcinieckiej⁹². Zbliżony problem dotyczy wytworów utożsamianych z tłuczkami cyzellerskimi (Ostrów-Kolonia 10 – tabl. XVII: 2; Rozdziałów 2), generalnie łączonych z obróbką metali. Przedmioty te, kształtem zbliżone do siekier/dłut lub młotków (niekiedy klasyfikowane jako ich półwytwory), przypisywane są ludności różnych jednostek taksonomicznych – eneolitu strefy nadczarnomorskiej⁹³, epoki brązu⁹⁴ – wczesnej epoki żelaza⁹⁵.

⁸⁴ B. Balcer, *Kamieniarstwo w kulturze pucharów lejkowatych w świetle badań materiałów z osady na stanowisku Gawroniec w Ćmielowie, pow. Ostrowiec Świętokrzyski*, „Archeologia Polski” 2006, t. 51, z. 1–2, s. 55 i n.

⁸⁵ P. Makarowicz, *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*, (Archeologia Bimaris. Monografie, t. 3), Poznań 2010, s. 188 i n.

⁸⁶ M. Kostrzewska, *Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i wczesnożelaznej*, „Przegląd Archeologiczny” 1953, t. 9, s. 235–239.

⁸⁷ E. Lisowska, *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych we wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2013, s. 126–128, 158–162.

⁸⁸ J. Fogel, *Broń ochronna...*, op. cit., s. 177 i n., ryc. 5; także M. Gedl, *Uwagi o datowaniu i przynależności kulturowej kamiennych główek buław na Śląsku*, „Silesia Antiqua” 1996, t. 38, s. 39.

⁸⁹ Por. I. Zalai-Gaál, A. Grisse, A. Oszás, K. Köhler, *Die durchbohrten Steingeräte...*, op. cit., s. 59–63.

⁹⁰ Za J. Fogel, *Broń ochronna...*, op. cit., s. 179 – tam literatura.

⁹¹ Л.А. Черных, М. Н. Дареган, *Курганы эпохи энеолита – бронзового века междуречья Базавлука, Солёной, Чертомлыка / L. A. Černych, M. N. Daragan, Äneolitisch – Bronzezeitliche Hügelgräber im Flussgebiet zwischen Bazavluk, Solenaja und Čertomlyk*, (Курганы Украины, t. 4 / Kurgane der Ukraine, Band 4), Kiev–Berlin 2014, rys. 148.

⁹² P. Makarowicz, *Trzciniecki krąg kulturowy...*, op. cit., s. 189.

⁹³ S.M. Razumov, *Flint Artefacts of northern Pontic populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200 – 1600 BC*, („Baltic-Pontic Studies”, vol. 16), Poznań 2011, fig. 46, 49B, 64, 65.

⁹⁴ P. Makarowicz, A. Garbacz-Klempka, *Osada metalurgów w Szczepidle nad środkową Wartą. Z badań nad wytwórczością z brązu w II tys. BC*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 2014, vol. 50, cz. 2, ryc. 14.

⁹⁵ M. Ignaczak, *Osadnictwo społeczności kultury łużyckiej*, [w:] *Od paleolitu do nowożytności. Archeologiczne badania ratownicze na trasie budowy obwodnicy Wyszkowa*, red. L. Czerniak, (Gdańskie Studia Archeologiczne, nr 1), Gdańsk 2007, ryc. 37: 4, 5.

ZAKOŃCZENIE

Kolekcja analizowanych zabytków dostarczyła serii wyrobów z neolitu i/lub epoki brązu – wczesnej epoki żelaza, zarówno o niejednoznacznej afiliacji kulturowej (dwóch lub kilku kultur), jak i chronologicznej (jednej lub dwóch epok), a tylko w niektórych przypadkach zawężono ją do prawdopodobnej fazy lub faz. Dotyczy to różnych kategorii narzędzi krzemiennych – wykonanych techniką rdzeniową lub uformowanych na debitażu wiórowym i odłupkowym, również inwentarzy ze skał pozakrzemiennych (por. katalog). Poza chronologią pozostała część wytworów wykonanych ze skał pozakrzemiennych (blisko 9%). Możliwe jest ich łączenie (poza pradziejami lub okresami proto- bądź wczesnohistorycznymi) nawet z okresem nowożytnym. Trudności w identyfikacji chronologiczno-kulturowej wynikają zarówno z niekompletnego zachowania przedmiotów, jak i interkulturowego ich charakteru.

Wśród skał krzemiennych dominuje surowiec rejowiecki (48,1% zbioru), w nieco mniejszej ilości reprezentowany jest wołyński (34,9%), znacznie mniej jest świeciechowskiego (9,4%), a śladowo pasiasty, narzutowy i przepalony – łącznie ponad 4,7%. Krzemienie rejowiecki i świeciechowski były dostępne na Lubelszczyźnie – pierwszy na znacznym obszarze pobliskich Pagórów Chełmskich⁹⁶, drugi w południowo-zachodnim skraju Wzniesień Urzędowskich⁹⁷. W przypadku kolejnych dwóch gatunków – wołyńskiego (a być może i zbliżonego makroskopowo naddniestrzańskiego) i pasiastego, mamy do czynienia z surowcami importowanymi. Pierwszy występuje w różnych rejonach na Wołyniu, zwłaszcza nad Horyniem i Styrem, złoża naddniestrzańskiego stwierdzono na Podolu, w dorzeczu Dniestru, Złotej i Gnilej Lipy, także Seretu i Prutu⁹⁸. Natomiast najbliższe złoża krzemienia pasiastego znajdują się na północno-wschodnim obrzeżu Gór Świętokrzyskich⁹⁹.

Tylko nieliczne wytwory ze skał pozakrzemiennych mają pełną identyfikację surowcową. Dotyczy to wyłącznie kilku toporów. Do ich wykonania użyto dwukrotnie granitu oraz w pojedynczych przypadkach gabra, amfibolitu, lamprofiru

⁹⁶ M.in. J. Libera, *Kraina krzemieniem usiana*, [w:] *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, (Skarby z Przeszłości, t. 8), Lublin 2006, s. 49–60; idem, J. Libera, R. Dobrowolski, M. Szeliga, T. Wiśniewski, *Flints in glacial...*, *op. cit.*

⁹⁷ J. Libera, A. Zakościelna, *Złoża krzemieni turońskich...*, *op. cit.*

⁹⁸ M.in. A. Zakościelna, *Krzemieniarstwo kultury...*, *op. cit.*, s. 16–18; V. Konoplá, *Klasifikaciá krem'ánoï sirovini Zahodu Ukraini*, „*Naukovî Zapiski*” 1998, nr 7, s. 139–157; O. Cwek, I. Mowczan, *Trypolskie ośrodki przemysłu krzemiennego w dorzeczu Bohu i Dniepru*, „*Archeologia Polski Środkowowschodniej*” 2006, t. 8, s. 193–204; I. Markus, G. Ohrimenko, *Ozbroennâ ta znarâbâ praci naseleonnâ Zahidnoï Volinî IV–II tys. do r. X*, Luck 2010.

⁹⁹ M.in. J. Budziszewski, R. Michniak, *Z badań nad występowaniem, petrograficzną naturą oraz prahisteryczną eksploatacją krzemieni pasiastych w południowym skrzydle niecki Magoń – Folwarczysko*, „*Wiadomości Archeologiczne*” 1983, t. 49, z. 2, s. 151–190.

i zlepieńca oraz prawdopodobnie dwukrotnie rogowca¹⁰⁰. Dla pozostałych form określenia są bardzo ogólne, wśród których przeważają skały jawnokrystaliczne nad skrytokrystalicznymi.

Pomimo wielu niewiadomych odnośnie do prezentowanych zabytków w zakresie dokładnej ich lokalizacji w terenie, warunków pozyskania, kryteriów „selekcji”, niewątpliwie stanowią istotne źródła do rekonstrukcji przemian osadniczych w pradziejach. Tylko część tych wytworów powiązano z określoną jednostką kulturową w zakresie od wczesnego neolitu po wczesną epokę żelaza. Na ten stan rzeczy składa się kilka czynników. Przede wszystkim nierównomierny stan opracowań wytwórczości krzemieniarskiej epoki brązu, a zwłaszcza „kamieniarskiej” okresów prahistorycznych. Jego wynikiem są trudności w ustaleniu kanonu cech morfologicznych charakterystycznych dla poszczególnych kategorii wyrobów. W niektórych przypadkach ocenę chronologiczno-kulturową utrudnia interkulturowy charakter wytworów. Nie bez znaczenia jest również stan zachowania zabytków, często niekompletnych, uniemożliwiających ich rekonstrukcję. Ograniczania te powodują trudności w identyfikacji kulturowej, gdyż możliwe jest przypisanie tego samego przedmiotu dwóm różnym jednostkom taksonomicznym, a co za tym idzie, również wpływać na ocenę ich chronologii, która w niektórych przypadkach musi pozostać bardzo szeroka. Niezależnie od tych ograniczeń analizowane zabytki stanowią ważny zbiór przydatny do studiów nie tylko nad kamiennymi przemysłami pradziejowymi, ale również rozważań nad przemianami gospodarczymi, handlem. Konfrontowane z wytworami uzyskanymi z zespołów zwartych mogą być przydatne we wzbogaceniu wiedzy o dawnych społeczeństwach. Jest to szczególnie istotne dla obszarów stosunkowo słabo poznanych, a do takich należy rejon Działów Grabowieckich. Niewątpliwie kolejne publikacje muzealiów z tego mezoregionu – kolekcji hrubieszowskiej, krasnostawskiej, zamojskiej i lubelskiej, nie tylko powiększą zasób źródeł ruchomych, ale przyczynią się do pełniejszego zrozumienia pradziejowych procesów osadniczych we wschodniej części Wyżyny Lubelskiej, które zaczynamy dopiero poznawać¹⁰¹. Jest to szczególnie istotne wobec ostatnio incydentalnie prowadzonych badań archeologicznych, zwłaszcza że stosunkowo niewielka część z analizowanych źródeł litycznych została wprowadzona do literatury ponadregionalnej w zakresie: kultury lubelsko-wołyńskiej (Turowiec 31 i Krasne Kolonia 16)¹⁰², kultury amfor kulistych (Huta, Poniatówka, Stadarnia, Putnowice-Kolonia,

¹⁰⁰ Por. zestawienie katalogowe; także J. Libera, J. Sobieraj, *Topory kamienne...*, *op. cit.*, s. 418 i n.

¹⁰¹ Por. ostatnie opracowanie: *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny...*, *op. cit.*

¹⁰² A. Zakościelna, *Krzemieniarstwo kultury...*, *op. cit.*, s. 169, t. 29: 2, 3; *eadem*, *Studium obrządku pogrzebowego...*, *op. cit.*, s. 261–268, 302.

Depułtycze Nowe-Kolonia)¹⁰³, kultury ceramiki sznurowej (Alojzów 2, Busieniec, Czarnołozy 3 i 10, Huta 3, Majdan Ostrowski 4, Partyzancka-Kolonia 1, Putnowice Wielkie 27, Rożdżałów 5, Sielec 2, Wygnańce 2)¹⁰⁴ oraz kultury trzcinieckiej (Busieniec, Buśno, Deputatce Królewskie, Deputatce Królewskie-Kolonia, Horodysko, Huta, Koczów, Leśniowice, Majdan Kukawiecki, Nowy Majdan, Stadarnia, Teresin, Turowiec, Uher, Wojsławice, Wólka Putnowicka)¹⁰⁵.

Niedobór publikowanych źródeł litycznych z kolekcji chełmskiej, w pewnym stopniu, był przez wiele lat niwelowany przez internetową bazę danych zawartą na oficjalnej stronie Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie. Zasoby systematycznie powiększono o nowo pozyskane znaleziska, modyfikowano też starsze zapisy. Niestety, od dwóch lat katalog ten jest niedostępny z powodu kłopotów związanych z jego dostosowaniem do wymagań współczesnej informatyki. Stary system okazuje się być trudno reformowalny. Liczymy na to, że w nieodległej przyszłości to pożyteczne narzędzie zostanie unowocześnione, a baza danych ponownie udostępniona użytkownikom.

SŁOWA KLUCZOWE:

Działy Grabowieckie, powiat chełmski, zbiory Muzeum Ziemi Chełmskiej, zabytki archeologiczne, epoka kamienia, epoka brązu, średniowiecze, surowce kamienne

¹⁰³ A. Bronicki, *Obrządek pogrzebowy społeczności kultury amfor kulistych na Wyżynie Lubelskiej*, [w:] *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej...*, *op. cit.*, s. 45–256; *idem*, *Pierwsi pasterze...*, *op. cit.*, s. 145–149; 44, 47; 92; 33–39.

¹⁰⁴ J. Libera, J. Sobieraj, *Topory kamienne...*, *op. cit.*, s. 418–421, 423, 425; także M. Huber, *Charakterystyka petrologiczna schyłkowoneolitycznych toporów kamiennych z Lubelszczyzny*, [w:] *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej...*, *op. cit.*, s. 458 i n.

¹⁰⁵ H. Taras, *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin 1995, s. 199 i n.

KATALOG

Zabytki lityczne pochodzące z przypadkowych odkryć i dawnych badań powierzchniowych, pozyskane na obszarze Działów Grabowieckich (granica według J. Solon i in. 2018) w obrębie powiatu chełmskiego (poza ujętymi w opracowaniu J. Libery opublikowanym w „Roczniku Chełmskim” 2023, t. 27, s. 7–41).

Lp.	Miejscowość, nr stanowiska	Obszar AZP/nr stanowiska	Znalezisko	Surowiec	Długość x szerokość x grubość (mm) [rekonstruowana]	Kultura lub chronologia	Nr księgi inwentarzowej	Ta-blica, foto-grafia	Literatura źródłowa	Uwagi
GINA BIAŁOPOLE										
1	Busieniec, 4	83-92/23	siekiera	krzemień rejewiecki	130 x 70 x 40	KM	MCH/A/6215	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 229–230, ryc. 8: 1–3; 9: 1–4	
			siekiera	krzemień rejewiecki	70 x 40 x 20	WEB				
			siekiera?	skała krystaliczna	110 x 40 x 10	N-EB				
			nóż sierpowa-	krzemień rejewiecki	>65 x 40 x 15	WEB?				
			rylec	krzemień narzutowy	50 x 20 x 4	N				
			łuszczeń	krzemień wołyński	38 x 29 x 10	KPL?				
			wiór retuszo-	krzemień rejewiecki	>30 x 23 x 7	?				
			topór*	skała skrytokry-	>48 x 57 x 40	KCS	MCH/A/9990	I:1		
2	Busieniec, ...	83-92/...	topór	gabro	85 x 52 x 40	KI	MCH/A/9741	-	Bronicki 1991, ryc. 11; Libera, Sobieraj 2016, s. 418, ryc. 8: 1	
3	Busno, 15	83-92/119	rykzak	krzemień narzutowy	40 x 15 x 8	CKP	MCH/A/6219	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 230, ryc. 10: 1	
4	Busno, 33	83-92/210	wiór retuszo-	krzemień rejewiecki	>35 x 18 x 4	N	MCH/A/6216	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 230, ryc. 9: 5-7	
			zgrzebło	krzemień rejewiecki	28 x 30 x 10	Np-WEŻ		-		
			zgrzebło*	krzemień rejewiecki	>48 x 36 x 7	Np-WEŻ		-		
5	Busno, 35	83-92/213	dluto	krzemień pasiasty	100 x 29 x 16	KAK lub KCS	MCH/A/6223	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 230, ryc. 10: 2	
6	Busno, 36	83-92/215	zgrzebło*	krzemień rejewiecki	>40 x 2 x 4	Np-WEB	MCH/A/6226	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 230, ryc. 10: 3, 4	
			zgrzebło	krzemień rejewiecki	42 x 25 x 3	Np-WEB				
7	Teresin, 20	83-92/218	płoscze*	krzemień rejewiecki	>150 [220] x 60 x 10	KM	MCH/A/6236	I:2		
GINA CHEŁM										
8	Deputyce Królewskie-Kolonia, 8	81-89/112	topór	skała jawnokry-	78 x 49 x 33	KI	zbiory prywatne	I:3		
9	Rozdźatów, 1	81-90/4	siekiera	krzemień wołyński	110 x 50 x 12	WEB	MCH/A/121-1	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 243–244, ryc. 35: 1	
10	Rozdźatów, 2	81-90/5	tluczek cyzelerski	skała jawnokry-	109 x 56 x 35	EB-WEŻ	MCH/A/121-2	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 244, ryc. 35: 2	
11	Rozdźatów, 3	81-90/6	radlica	skała jawnokry-	166 x 94 x 60	CKP	MCH/A/121-3	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 244, ryc. 36: 1	
12	Rozdźatów, 4	81-90/7	topór	?	93 x 36 x 46	KCS	MCH/A/121-4	-	Skibiński 1964, poz. 113, 149; Bronicki 1991, ryc. 82	zabytek zaginął
13	Rozdźatów, 5	81-90/8	topór	amfibolit	159 x 57 x 54	KCS	MCH/A/121-5	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 244; Libera, Sobieraj 2016, s. 423, ryc. 3: 8	
14	Rozdźatów, 12	81-90/15	topór*	skała skrytokry-	>70 x 39 x 28	KPL? KŁ?	MCH/A/6235	-	Bronicki, Iżycka 2008, s. 243, ryc. 34: 2	
15	Rozdźatów, 43	81-90/104	pótyłczak	krzemień rejewiecki	74 x 33 x 9	N	MCH/A/9714	I:5		
			wkładka sierpowa	krzemień rejewiecki	40 x 19 x 7	KT lub KŁ		I:4		
			grocik?	krzemień rejewiecki	37 x 24 x 7	?		I:6		
16	Uher-Kolonia, 2 (wt. Uher)	81-89/51	osełka*	skała osadowa	63 x 36 x 31	EB-EŻ	MCH/A/9959	I:7		

17	Uher, ...	81-89/...	topór	skała skrytokry- staliczne	11,5 x 5,9 x 5,3	KM?	MCH/A/6233	-	Bronicki 1991, ryc. 65	
18	Wojniaki, 1	81-89/7	topór*	skała jawnokry- staliczna	>77 x 55 x 44	?	MCH/A/169	II: 1		
GMINA KAMIEŃ										
19	Haliczany, 6	81-91/144	topór	skała osadowa	128 x 45 x 37	CKP?	MCH/A/8610	II: 4		
20	Haliczany, 7	81-91/148	nóż sierpo- waty*	krzemień wołyński	>71 x 22 x 11	KT lub Kł.	MCH/A/1907	II: 2	Gołub 1986, s. 8	
21	Haliczany, 8	81-91/152	siekiera	krzemień rejowiecki	105 x 57 x 12	Np-WEB	MCH/A/10008	II: 3		
22	Mołodutyn, 1	81-90/1	plaszcz*	krzemień rejowiecki	>90 x 50 x 5	KM	MCH/A/92-1	-	Bronicki, Izycja 2008, s. 240, ryc. 27: 1	
23	Mołodutyn, 2	81-90/2	nóż sierpo- waty*	krzemień rejowiecki	>81 x 45 x 14	KT lub Kł.	MCH/A/92-2	-	Bronicki, Izycja 2008, s. 240–241, ryc. 27: 2	
GMINA LEŚNIOWICE										
24	Alojzów, 2	83-91/2	topór	skała skrytokry- staliczna	130 x 67 x 62	KI	MCH/A/7-1	-	Skibiński 1964, poz. 84; Bronicki 1991, ryc. 76; Libera, Sobieraj 2016, s. 418, ryc. 9: 2	
25	Alojzów, 3	83-91/3	siekiera	skała jawnokry- staliczna	109 x 61 x 32	N-EB	MCH/A/7-2	III: 1	Skibiński 1964, poz. 181	
26	Alojzów, 10	82-91/56	wiórowiec	krzemień wołyński	>80 x 34 x 8	Ns-p	MCH/A/9888	III: 2		
			zgrzebło	krzemień wołyński	79 x 51 x 13	N-WEB	MCH/A/9850	III: 3		
27	Alojzów, 11	83-91/94	plaszcz	krzemień wołyński	113 x 35 x 9	KS	MCH/A/10040	III: 4		
			drapacz	krzemień rejowiecki	60 x 23 x 9	N		III: 5		
			siekiera	krzemień wołyński	89 x 43 x 17	Np-WEB	MCH/A/9889	IV: 1		
			siekiera	krzemień rejowiecki	98 x 53 x 31	Np-WEB		IV: 2		
			siekiera	krzemień świecie- chowski	77 x 36 x 13	Np-WEB	MCH/A/10006	V: 1		
			półtyłczak	krzemień rejowiecki	43 x 20 x 4	N		V: 2		
28	Horodysko, 2	83-90/27	drapacz	krzemień narzutowy	43 x 27 x 9	Np-EB	MCH/A/56-1	V: 3	Skibiński 1964, poz. 431	
29	Horodysko, 3 (wł. 13)	83-90/28 (wł. 171)	topór	skała jawnokry- staliczna	91 x 57 x 39	KI	MCH/A/56-2	V: 6	Skibiński 1964, poz. 88; Supryn, Hunicz 1970, t. I, poz. 5	
30	Horodysko, 41	83-89/98	siekiera	krzemień rejowiecki	90 x 54 x 20	Np-WEB	MCH/A/9982	V: 5		
31	Kasian, ...	81-90/...	przekuwacz	krzemień wołyński	55 x 25 x 8	Ns-p	zbiory prywatne	V: 4	Libera 1996, s. 139, tab. I: 2	
32	Kumów Majoracki, 7 (lub 8)	82-90/27 (lub 28)	odłupek techniczny	krzemień rejowiecki	70 x 43 x 20	Ns-WEZ	MCH/A/9908	VI: 1		
33	Kumów Plebański, 2	82-91/2	gładzik*	skała jawnokry- staliczna	>79 x 76 x 25	?	MCH/A/77	VI: 2	Skibiński 1964, poz. 507	
34	Kumów Plebański, 8	82-91/8	wiórowiec*	krzemień wołyński	>91 x 20 x 6	Np-WEB	MCH/A/76-1	VI: 3	Skibiński 1964, poz. 364	
35	Kumów Plebański, 9	82-91/9	motyka*?	skała jawnokry- staliczna	>48 x 62 x 32	N-EB	MCH/A/76-2	VI: 5	Skibiński 1964, poz. 35	
36	Leśniowice, 1	83-90/1	siekiera	skała skrytokry- staliczna	41 x 43 x 19	CKP	MCH/A/79	VI: 6	Skibiński 1964, poz. 183	
37	Majdan Leśniowski, ...	83-90/...	nóż sierpo- waty	krzemień rejowiecki	110 x 32 x 10	KT lub Kł.	MCH/A/6243	VI: 4	Banach 1995, s. 56–57, tab. I: 1, 2; Libera 2001, s. 150, tabl. XVI: g	
			plaszcz	krzemień rejowiecki	105 x 35 x 10	KM		VI: 1		
38	Nowy Folwark, 5	83-90/83	siekiera	krzemień rejowiecki	80 x 46 x 13	Np-WEB	MCH/A/9771	VII: 2		
39	Rakolupy, 1	83-90/10	siekiera	skała jawnokry- staliczna	85 x 37 x 20	CKP	MCH/A/116-1	VII: 3	Skibiński 1964, poz. 169	
40	Rakolupy, 2	83-90/11	topór	skała jawnokry- staliczna	80 x 40 x 27	EB?	MCH/A/116-2	-	Skibiński 1964, poz. 30; Bronicki 1991, ryc. 99	
41	Sarniak, 1	83-91/8	motyka*	skała krytokry- staliczna	>104 x 68 x 44	N-EB	MCH/A/129	VII: 4	Skibiński 1964, poz. 131	
42	Sielec, 2	82-90/8	topór	skała skrytokry- staliczna	125 x 60 x 54	KCS	MCH/A/133-1	-	Bronicki 1991, ryc. 31; Libera, Sobieraj 2016, s. 423, ryc. 5: 9	
43	Sielec, 3	82-90/9	topór	skała jawnokry- staliczna	102 x 55 x 47	KM?	MCH/A/133-2	-	Bronicki 1991, ryc. 54	
44	Sielec, 4	82-90/10	topór	skała skrytokry- staliczna	113 x 62 x 56	KCS	MCH/A/133-3	-	Bronicki 1991, ryc. 91	
45	Sielec, 5	82-90/11	topór	skała skrytokry- staliczna	183 x 74 x 51	CKP?	MCH/A/133-4	VII: 5	Skibiński 1964, poz. 1	
46	Sielec, 6	82-90/12	bulawa	skała skrytokry- staliczna	55 x 54 x 38	N-EB	MCH/A/133-5	VII: 6	Supryn, Hunicz 1970, t. 3, poz. 6	
47	Teresin, 1	83-91/10	topór*	skała jawnokry- staliczna	>66 x 57 x 42	CKP?	MCH/A/152	VIII: 1	Skibiński 1964, poz. 129	

ZABYTKI LITYCZNE POZYSKANE W WYNIKU PRZYPADKOWYCH ODKRYĆ...

48	Wygnańce, 1	83-91/16	siekiera	krzemień wołyński	67 x 39 x 15	Np-WEB	MCH/A/180-1	VIII: 2	Skibiński 1964, poz. 222	
49	Wygnańce, 2	83-91/17	topór	granit	140 x 70 x 75	KCS	MCH/A/180-2	-	Nosek 1957, s. 187; Skibiński 1958, s. 202; Skibiński 1964, poz. 93; Bronicki 1991, ryc. 18; Libera, Sobieraj 2016, s. 425, ryc. 11: 18	
GMINA WOJŚLAWICE										
50	Czarnołęzy, 2	84-90/4	siekiera	krzemień pasiasty	82 x 37 x 16	KAK	MCH/A/29-1	VIII: 3	Skibiński 1964, poz. 266	
51	Czarnołęzy, 3	84-90/5	topór	skała jawnokry- staliczna	143 x 81 x 76	KCS	MCH/A/29-2	-	Skibiński 1964, poz. 5; Bronicki 1991, ryc. 89; Libera, Sobieraj 2016, s. 419, ryc. 11: 2	
52	Czarnołęzy, 10	84-90/89	topór	gabro	155 x 68 x 59	KCS	MCH/A/9779	VIII: 4	Libera, Sobieraj 2016, s. 419, ryc. 6: 2	
53	Huta, 3	84-91/2	topór	skała jawnokry- staliczna	198 x [88] x 69	CKP?	MCH/A/60/2-9	IX: 1	Libera, Sobieraj 2016, s. 420, ryc. 12: 4	Skibiński 1964, poz. 3, 109, 130, 189, 203, 221, poz. 234, 261
			motyka*	skała jawnokry- staliczna	135 x 94 x ?	N-EB	MCH/A/60/2-10	IX: 2		
			siekiera	krzemień wołyński	84 x 45 x 27	KCS?	MCH/A/60/2-2	IX: 3		
			siekiera	krzemień rejonowy	70 x 48 x 24	KM	MCH/A/60/2-3	X: 1		
			siekiera	krzemień rejonowy	90 x 66 x 31	KM	MCH/A/60/2-4	X: 2		
			siekiera	krzemień rejonowy	103 x 45 x 16	Np-WEB	MCH/A/60/2-5	XI: 1		
			siekiera	krzemień rejonowy	68 x 48 x 13	Np-WEB	MCH/A/60/2-6	XI: 3		
54	Huta, 4	84-91/3	topór	skała jawnokry- staliczna	95 x 45 x 35	KPL? Kł?	MCH/A/60/2-8	XI: 4		
			siekiera	skała skrytokry- staliczna	108 x 50 x 31	N-EB	MCH/A/60/2-7	XI: 2	Skibiński 1964, poz. 180	
			rdzeń*	krzemień wołyński	>20 x 38 x 27	CKP	MCH/A/198	XII: 1		bad. pow. U. Ruskow- skiej, 1975
			wiórowiec	krzemień wołyński	67 x 31 x 6	Ns-WEB	MCH/A/226/2	XII: 2		bad. pow. U. Ruskow- skiej, 1977
			wiór retuszowa- wany*	krzemień rejonowy	>55 x 19 x 7	N	MCH/A/9680	XII: 3		
			płóscze*	krzemień wołyński	>88 x 55 x 11	KM	MCH/A/73-1	XII: 4	Skibiński 1964, poz. 317; Bronicki 2012, s. 27, s. 30 – rycina	
			siekiera (wtórnie tłuk)	krzemień wołyński	64 x 35 x 20	Ns-p	MCH/A/73-2	XIII: 1	Skibiński 1964, poz. 265	
60	Kukawka, 4	84-90/8	siekiera*	krzemień świecie- chowski	>72 x 50 x 24	Ns-p	MCH/A/73-3	XIII: 3	Skibiński 1964, poz. 202	
61	Kukawka, 5	84-90/9	topór*	?	>47 x 55 x 42	KPL?	MCH/A/73-4	XIII: 4	Skibiński 1964, poz. 89	
62	Majdan, ...	85-91/...	topór*	skała jawnokry- staliczna	>94 x 66 x 41-63	KPL	MCH/A/86-3	XIII: 2	Skibiński 1964, poz. 62	w ks. inw. błędnie: „Majdan Stary”; w dokumentacji AZP założono dwie (!) karty ESA: „Majdan Stary? st. 3” [84-90/12] i „Majdan? Nowy? st. 11” [85-91/14]
63	Majdan Ostrowski, 1	83-90/3	siekiera	krzemień świecie- chowski	101 x 47 x 31	Ns-p	MCH/A/84-1	XIV: 1	Skibiński 1964, poz. 262	
64	Majdan Ostrowski, 2	83-90/4	siekiera	krzemień rejonowy	105 x 37 x 17	Ns-p	MCH/A/84-2	XIV: 2	Skibiński 1964, poz. 276	
65	Majdan Ostrowski, 3	83-90/5	topór	skała jawnokry- staliczna	111 x 59 x 45	KI	MCH/A/84-3	-	Supryn, Hunicz 1970, t. II, poz. 4; Bronicki 1991, ryc. 37; Libera, Sobieraj 2016, s. 421, ryc. 9: 4	
66	Majdan Ostrowski, 4	83-90/6	topór*	skała jawnokry- staliczna	>48 x 55 x 43	KPL lub Kł	MCH/A/84-4	-	Skibiński 1964, poz. 28; Bronicki 1991, ryc. 96	
67	Nowy Majdan, 2	85-91/4	siekiera*	krzemień rejonowy	>36 x 36 x 11	Np-WEB	MCH/A/248-1	XIV: 3		bad. pow. U. Ruskow- skiej, 1978; w ks. inw.: „Wojsławice”
			siekiera*	krzemień pasiasty	>83 x 50 x 33	KM?		XV: 1		
			ttuk	krzemień rejonowy	42 x 45 x 29	?	MCH/A/7455	XV: 2	Bronicki 1997, s. 97, tab. IV: 5	
			wiórowiec*	krzemień rejonowy	>30 x 36 x 8	N-WEB		XV: 3		
68	Nowy Majdan, 3	85-91/5	zgrzebło	krzemień rejonowy	37 x 27 x 6	Ns-EB	MCH/A/234	XV: 4		bad. pow. U. Ruskow- skiej, 1978

69	Nowy Majdan, 4	85-91/6	drapacz	krzemień rejonowy	45 x 46 x 18	N-WEZ	MCH/A/235	XV: 5		bad. pow. U. Ruskowskiej, 19/8
			drapacz	krzemień wołyński	32 x 22 x 6	N		XV: 6		
70	Nowy Majdan, 8	85-91/10	wiór retuszowany*	krzemień wołyński	>45 x 27 x 11	N-WEB	MCH/A/239	XVI: 1		bad. pow. U. Ruskowskiej, 19/8
71	Nowy Majdan, 18	85-91/111	plaszcz*	krzemień wołyński	>116 [155] x 41 x 9	KM	MCH/A/9780	XVI: 2		
72	Ostrów-Kolonia (wł. Ostrów), 10	84-90/57	siekiera*	krzemień święciechowski	121 x 61 x 28	KM	MCH/A/9772	XVI: 3		
			topór*	skała jawnokryształiczna	>52 x 44 x 43	?	MCH/A/9776	XVII: 1		
			tluczek czeleński	skała jawnokryształiczna	128 x 65 x 49	EB-WEZ		XVII: 2		
72	Partyzancka-Kolonia, 1	84-91/7	topór	łamprofir	102 x 58 x 54	KCS	MCH/A/68	-	Supryn, Hunicz 1970, t. II, poz. 1; Bronicki 1991, ryc. 60; Libera, Sobieraj 2016, s. 421, ryc. 9: 4	
74	Partyzancka-Kolonia, 5	84-91/46	motyka	skała jawnokryształiczna	144 x 85 x 33	CKP	MCH/A/9774	XVII: 3		
			osełka*	skała skrytokryształiczna	>130 x 66 x 33	EB-EZ		XVII: 6		
			rżień	krzemień wołyński	28 x 18 x 20	CKP?	MCH/A/9995	XVII: 5		
75	Partyzancka-Kolonia, 6	84-91/47	odłupek retuszowany	krzemień rejonowy	19 x 16 x 4	?	MCH/A/9775	XVII: 4		
76	Putnowice-Kolonia, 1	83-92/8	siekiera*	krzemień rejonowy	>45 x 30 x 10	KAK lub KCS	MCH/A/113-1	XVIII: 1	Supryn, Hunicz 1970, t. III, poz. 5a, tab. II: 2	
			siekiera*	krzemień rejonowy	>30 x 51 x 22	Ns-p	MCH/A/113-2	XVIII: 2	Supryn, Hunicz 1970, t. III, poz. 5a, tab. II: 3	
			wiórowiec	krzemień wołyński	182 x 38 x 8	KL-W	MCH/A/113-3	XVIII: 3		
			wiór mikroretuszowany	krzemień wołyński	104 x 19 x 7	N	MCH/A/113-4	XVIII: 4	Supryn, Hunicz 1970, t. III, poz. 5a	
			forma nożowa	krzemień rejonowy	37 x 27 x 6	Np-WEZ	MCH/A/113-6	XVIII: 5		
			zgrzebło	krzemień rejonowy	46 x 34 x 8	Np-WEZ		XVIII: 6		
			topór	skała jawnokryształiczna	96 x 44 x 28	?	MCH/A/113-10	XVIII: 7	Skibiński 1964, poz. 111; Supryn, Hunicz 1970, t. 3, poz. 5b, tab. II: 6	Ski-biński 1960, s. 370
			topór*	skała jawnokryształiczna	>50 x 47 x 42-32	KPL	MCH/A/113-11	XIX: 1	Skibiński 1964, poz. 64; Supryn, Hunicz 1970, t. 3, poz. 5b, tab. II: 5	
			radlica*	skała skrytokryształiczna	117 x >33 x 45	CKP	MCH/A/113-12	XIX: 2	Supryn, Hunicz 1970, t. 3, poz. 5b	
			siekiera	skała skrytokryształiczna	99 x 45 x 20	N-EB	MCH/A/113-9	XIX: 3	Skibiński 1964, poz. 178; Supryn, Hunicz 1970, t. 3, poz. 5, tab. II: 4	w dokumentacji AZP: „Putnowice Kolonia, st. 29” [83-92/204]; w rzeczywistości znalezisko pochodzi ze st. 1 [83-92/8]
77	Putnowice Wielkie, 3	83-92/7	siekiera	rogowiec?	66 x 48 x 15	N-EB	MCH/A/112/2-2	XIX: 4	Skibiński 1964, poz. 248; Supryn, Hunicz 1970, t. 3, poz. 2	
78	Putnowice Wielkie, 26	83-92/207	siekiera*	krzemień rejonowy	>50 x 38 x 14	KAK lub KCS	MCH/A/112/2-1	XIX: 5	Supryn, Hunicz 1970, t. 3, poz. 1	
79	Putnowice Wielkie, 27	83-92/218	topór	skała drobnokryształiczna	104 x 61 x 49	KI	MCH/5870	-	Gołub 1987, s. 9, rys. na 4 stronie okładki; Bronicki 1991, ryc. 59; Libera, Sobieraj 2016, s. 423, ryc. 9: 6	
80	Putnowice Wielkie, ...	83-92/...	siekiera	krzemień pasiasty	129 x 84 x 40	WEB	MCH/A/9773	XX: 1		
81	Putnowice Wielkie, ...	83-92/...	wiórowiec*	krzemień wołyński	>108 x 39 x 6	KL-W	MCH/A/10459	XX: 2		w ks. inw.: „Putnowice”
82	Stadarnia, 1	84-90/17	drapacz	krzemień wołyński	102 x 33 x 11	Ns-p	MCH/A/136/1-1	XX: 3		
			wiórowiec*	krzemień wołyński	>64 x 24 x 6	N-WEB	MCH/A/136/1-2	XX: 4	Supryn, Hunicz 1970, t. 3, poz. 1	
83	Stary Majdan, 1	84-90/10	siekiera	krzemień święciechowski	157 x 58 x 35	KLP	MCH/A/86-1	XXI: 1	Nosek 1957, s. 186; Skibiński 1964, poz. 301	
84	Stary Majdan, 2	84-90/11	siekiera	krzemień wołyński	71 x 42 x 17	Np-WEB	MCH/A/86-2	XXI: 2	Nosek 1957, s. 186; Skibiński 1964, poz. 225	
85	Stary Majdan, 4	84-90/13	topór	skała jawnokryształiczna	188 x 93 x 61	EB	MCH/A/149	-	Bronicki 1991, ryc. 87	
86	Stary Majdan, 6	84-90/15	plaszcz*	krzemień wołyński	169 x 57 x 10	KM	MK/A/73	XXII: 1		

ZABYTKI LITYCZNE POZYSKANE W WYNIKU PRZYPADKOWYCH ODKRYĆ...

87	Turowiec, 4	83-91/13	drapacz	krzemień rejewiecki	49 x 19 x 8	N	MCH/A/160-1	XXII: 2		
88	Turowiec, 30	83-91/91	drapacz	krzemień rejewiecki	51 x 31 x 9	NS-WEB	MCH/A/1342	XXII: 3		
			motyka?	skała krystaliczna	93 x 53 x 22	N-EB		XXII: 4	Gołub 1986, s. 8	
89	Turowiec, 31	83-91/92	wiórowiec*	krzemień wołyński	>80 x 29 x 6	KL-W	MCH/A/5887	XXII: 7	Bronicki 1992, s. 26, tab. IX: 2; Zakościelna 1996, s. 169, t. 29: 2	
90	Turowiec, 32	83-91/93	radlica	skała jawnokry- staliczna	204 x 75 x 70	CKP	MCH/A/2978	XXII: 6	Banach 1995, s. 61 (błędnie: st. 31), tab. IX: 1	
91	Turowiec, 32	84-91/42	wiórowiec*	krzemień wołyński	>46 x 23 x 5	KL-W	MCH/A/5888	XXII: 5	Bronicki 1992, s. 26, tab. IX: 1; Zakościelna 1996, s. 169, t. 29: 3	
92	Turowiec, 33	83-91/...	siekiera	krzemień rejewiecki	115 X 53 x 20	Np-WEB	MCH/A/6239	XXIII: 1	Gołub 1990, s. 14, tab. 14: 1; Bronicki 2005, il. 19 [:4]	
93	Turowiec, ...	83-91/...	wiór	krzemień rejewiecki	117 x 21 x 10	Pp	MCH/A/10618	XXIII: 2		
94	Wojślawice, 2	84-91/9	radlica	skała jawnokry- staliczna	145 x 63 x 45	CKP?	MCH/A/171-3	XXIII: 3	Skibiński 1964, poz. 17	
			topór	skała jawnokry- staliczna	94 x 57 x 37	KŁ	MCH/A/171-4	-	Skibiński 1964, poz. 74; Bronicki 1991, ryc. 40	
			grocik	krzemień wołyński	32 x 15 x 4	KŁ	MCH/A/171-1	XXIII: 4	Skibiński 1964, poz. 327	
			siekiera	krzemień rejewiecki	105 x 40 x 29	KAK lub KCS	MCH/A/171-2	XXIV: 1	Skibiński 1964, poz. 259	
95	Wojślawice, 5	84-91/12	siekiera*	rogowiec?	94 x 38 x 26	NS-p?	MCH/A/245-1	XXIV: 2		bad. pow. U. Ruszkowskiej, 1978; w ks. inw.: st. 3
			siekiera*	krzemień rejewiecki	>50 x >51 x 26	NS-p		XXV: 1		
			zgrzebło	krzemień wołyński	94 x 49 x 13	Np-WEŻ	MCH/A/245-2	XXV: 2		
			drapacz	krzemień wołyński	50 x 33 x 7	N-EB		XXV: 3		
			odłupek retuszowany	krzemień wołyński	56 x 21 x 5	NS-WEB	MCH/A/245-3	XXV: 4		
96	Wojślawice, 21	85-90/2	siekiera	krzemień świecie- chowski	65 x 46 x 23	WEB	-	XXV: 5	Mitrus, Okupny 1984, t. 3	
97	Wojślawice, 22	85-90/3	siekiera	krzemień świecie- chowski	71 x 48 x 25	WEB	-	XXV: 6	zabytek zaginął	
98	Wojślawice, ...	84-91/45	siekiera	krzemień świecie- chowski	163 x 47 x 40	KPL	MCH/A/7614	XXVI		
99	Wólka Putnowicka, 11	84-92/13	dluto	krzemień rejewiecki	92 x 18 x 12	KAK	MCH/A/6240	XXVII: 2	Gołub 1990, s. 13 tab. 13: 2	
100	Wólka Putnowicka, 31	84-92/87	ciosto	skała skrytokry- staliczna	159 x 28 x 36	KCWR	wł. prywatna	XXVII: 1	Bronicki, Dobosz 2005, s. 131, fot. 1	
GINA ŻMUDŹ										
101	Leszczany, 2	82-91/34	tkuk-rozcieracz	skała skrytokry- staliczna	60 x 62 x 63	?	MCH/A/8730	XXVII: 3		
102	Leszczany, 3	82-91/35	kamień żarnowy	skała jawnokry- staliczna	460 x 280 x 110	?	MCH/A/9812	fot. 1		
			kamień żarnowy	skała skrytokry- staliczna	200 x 140 x 95	?		fot. 2		
			tkuk-rozcieracz	skała skrytokry- staliczna	ø ok. 85	?		fot. 3		
			tkuk-rozcieracz	skała skrytokry- staliczna	ø ok. 75	?		fot. 4		
			tkuk-rozcieracz	skała skrytokry- staliczna	ø ok. 84	?		fot. 5		
			siekiera	skała skrytokry- staliczna	115 x 62 x 24	N-EB	MCH/A/6213	XXVII: 5		
103	Leszczany, 5	82-91/37	tkuk-rozcieracz	skała skrytokry- staliczna	82 x 73 x 66	?	MCH/A/9673	XXVII: 4		
			tkuk-rozcieracz	skała skrytokry- staliczna	79 x 75 x 64	?		XXVIII: 1		
104	Leszczany, 7	82-91/39	kamień żarnowy	złepieniec	840 x 560 x 205	?	MCH/A/9806	fot. 6		
			tkuk-rozcieracz	skała skrytokry- staliczna	130 x 125 x 115	?				
105	Leszczany, 10	82-91/42	grocik	krzemień rejewiecki	25 x 18 x 6	EB-WEŻ	MCH/A/9149	XXVIII: 2		
106	Leszczany, 62	82-91/197	zgrzebło	krzemień wołyński	29 x 47 x 7	EB	MCH/A/9686	XXVIII: 4		
107	Leszczany, 106	82-91/241	siekiera*	krzemień nieokre- ślony (przepalony)	>32 x 37 x 20	Np-WEB	MCH/A/9684	XXVIII: 3		
108	Leszczany, ...	82-91/...	kamień żarnowy	skała jawnokry- staliczna	310 x 140 x 85	?	MCH/A/9814	fot. 7		
109	Pobołowice, 2	82-91/47	siekiera	krzemień świecie- chowski	85 x 55 x 31	Np-WEB	MCH/A/106/2-1	XXVIII: 5	Skibiński 1964, poz. 201	
110	Pobołowice, 4	82-91/48	topór*	skała jawnokry- staliczna	>86 x 51 x 41	?	MCH/A/106/2-2	-	Bronicki 1991, ryc. 108	

111	Wólka Leszczańska, 1	83-91/15	nóż sierpowaty	krzemień wołyński	126 x 39 x 14	KT lub KŁ	MCH/A/177	XXX	Supryn, Hunicz 1970, t. 4, poz. 1	
112	Żmudź, 1	82-92/12	dluto	krzemień świeciechowski	70 x 24 x 17	KAK lub KCS	MCH/A/185-1	-	Bronicki, Łżycka 2008, s. 251-252, ryc. 49:2	
113	Żmudź, 2	82-92/13	topór	skała skrytokryształiczna	147 x 55 x 35	KPL?	MCH/A/185-2	-	Bronicki, Łżycka 2008, s. 252, ryc. 49:3	
114	Żmudź, ...	82-92/...	siekiera	krzemień rejowiecki	138 x 50 x 15	Np-WEB	MCH/A/7454	-	Bronicki, Łżycka 2008, s. 252, ryc. 50:1	

Wykaz zastosowanych skrótów:

a) kultur: KAK – amfor kulistych, KCS – ceramiki sznurowej, KCWR – ceramiki wstęgowej rytej, KI – ingulska, KL-W – lubelsko-wołyńska, KŁ – łużycka, KM – mierzanowicka, KPL – pucharów lejkowatych, KS – strzyżowska, KT – trzciniecka; CKP – cykl kultur południowych; b) okresów chronologicznych: EB – epoka brązu, EŻ – epoka żelaza, N – neolit, Ns-p – neolit środkowy-późny, Pp – paleolit późny, WEB – wczesna epoka brązu, WEŻ – wczesna epoka żelaza; c/ innych: AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski, bad. pow. – badania powierzchniowe, poz. – pozycja, st. – stanowisko, wł. – właściwie; ponadto: * – okaz zachowany fragmentarycznie; ... – brak numeru w miejscowości i/lub na obszarze AZP.

LITERATURA PRZYTOCZONA W KATALOGU:

Banach Dariusz

1995 *Pomogli Muzeum*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1990 roku*, nr 5, red. A. Bronicki, W. Mazurek, Chełm, s. 56-97.

Bronicki Andrzej

- 1991 *Późnoneolityczne i wczesnobrązowe toporki kamienne z obszaru woj. chełmskiego*, [w:] *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowo-wschodniej (materiały z konferencji)*, red. J. Gurba *et al.*, (Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. VI), Lublin, s. 297-340.
- 1992 *Pomogli Muzeum*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1991 roku*, nr 6, red. S. Gołub, Chełm, s. 26-28 (+ tab. IX na stronie 37).
- 2012 *Archeologia o pradziejach i historii południowej części powiatu chełmskiego*, „Rocznik Chełmski”, t. 16, s. 7-57.

Bronicki Andrzej, Dobosz Bożena

2005 *Katalog zabytków*, [w:] A. Kokowski, M. Pokropek, *Bug – rzeka, która łączy. Dzieje rolnictwa Pobuża*, Chełm, s. 119-175.

Bronicki Andrzej, Iżycka Wioletta

- 2008 *Luźne znaleziska zabytków archeologicznych z Obniżenia Dubienki w posiadaniu Muzeum Chełmskiego i z kolekcji prywatnych*, [w:] *Pradziejowe i wczesnośredniowieczne materiały z Obniżenia Dubienki*, red. J. Libera, (Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. XVI), Lublin, s. 225–323 [+ 4 nlb.].

Gołub Stanisław

- 1986 *Zabytki ofiarowane Muzeum*, [w:] *Informator o badaniach [archeologicznych] w województwie chełmskim w 1985 r[oku]*, nr 1, red. S. Gołub, Chełm, s. 8.
- 1987 *Pomogli Muzeum*, [w:] *Informator o badaniach [archeologicznych] w województwie chełmskim [w 1986 roku]*, nr 2, red. S. Gołub, Chełm, s. 9 (+ rysunek na 4 stronie okładki).
- 1990 *Pomogli Muzeum*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1989 roku*, nr 4, red. S. Gołub, Chełm, s. 13–14 (+ tab. 12–14 na stronach 26–28).

Libera Jerzy

- 1996 *Nowe materiały krzemienne do badań neolitu i epoki brązu z obszaru województwa chełmskiego*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992–1993 roku*, nr 7, red. A. Bronicki, Chełm, s. 139–144.
- 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.
- 2023 *Nowe źródła archeologiczne do badań mikroregionu Horodysko – Nowy Folwark – Ostrów-Kolonia (Działy Grabowieckie)*, „Rocznik Chełmski”, t. 27, s. 7–41.

Libera Jerzy, Sobieraj Jarosław

- 2016 *Topory kamienne jako identyfikatory ceramiki sznurowej w środkowej i północnej części Lubelszczyzny*, [w:] *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*, red. P. Jarosz, J. Libera, P. Włodarczak, Kraków, s. 415–445.

Mitrus Edmund, Okupny Bogusław

- 1984 *Wstępna inwentaryzacja kurhanów na obszarze województwa chełmskiego*, t. 1–3, Lublin (mps przechowywany w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie).

Nosek Stefan

- 1957 *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, („Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Filozoficzne i Humanistyczne, vol. 6: za 1951), Lublin–Kraków.

Skibiński Stanisław

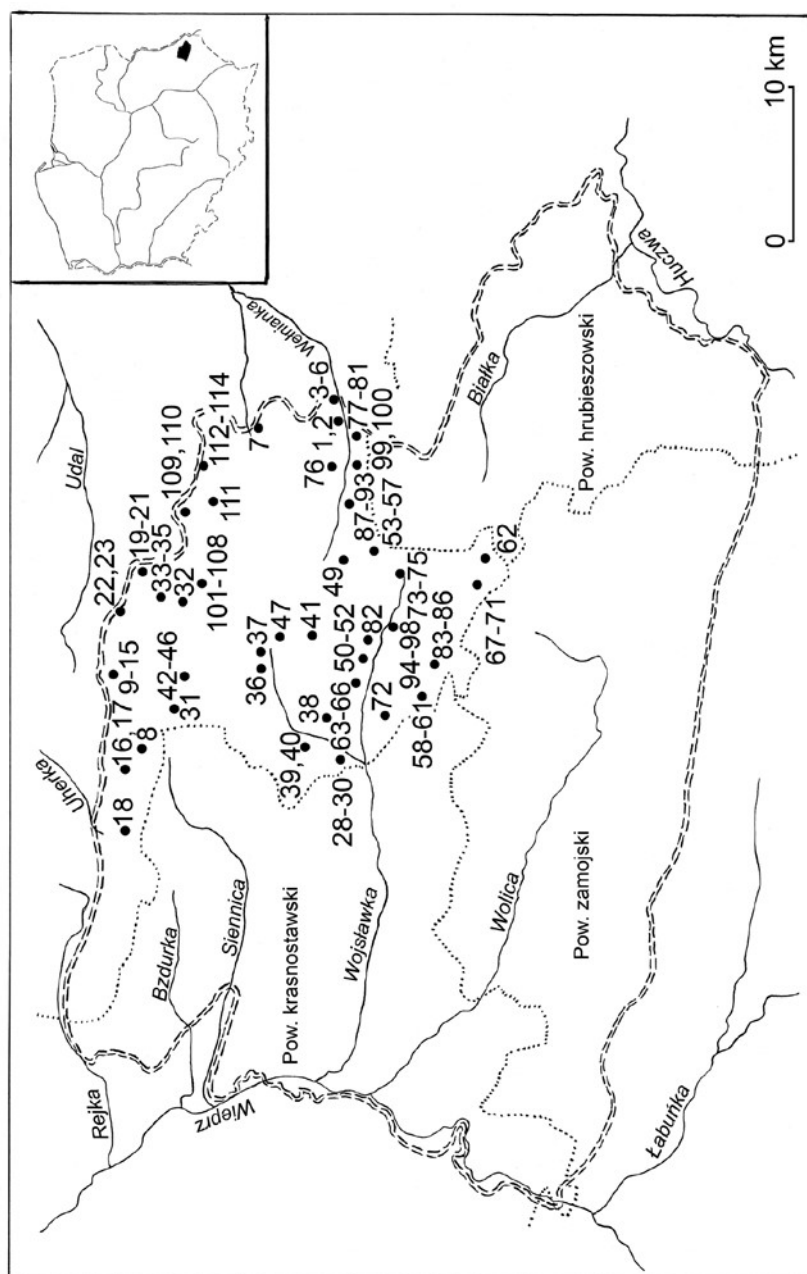
- 1958 *Województwo lubelskie. Wygnańce, pow. chełmski*, „Z Otchłani Wieków”, R. 20, z. 3, s. 202.
- 1960 *Województwo lubelskie. Kol. Putnowice, pow. chełmski*, „Z Otchłani Wieków”, R. 26, z. 4, s. 370.
- 1964 *Zabytki powiatu chełmskiego. Katalog-Inwentarz, cz. 1: Archeologia*, Chełm (mps przechowywany w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie).

Supryn Maria, Hunicz Andrzej

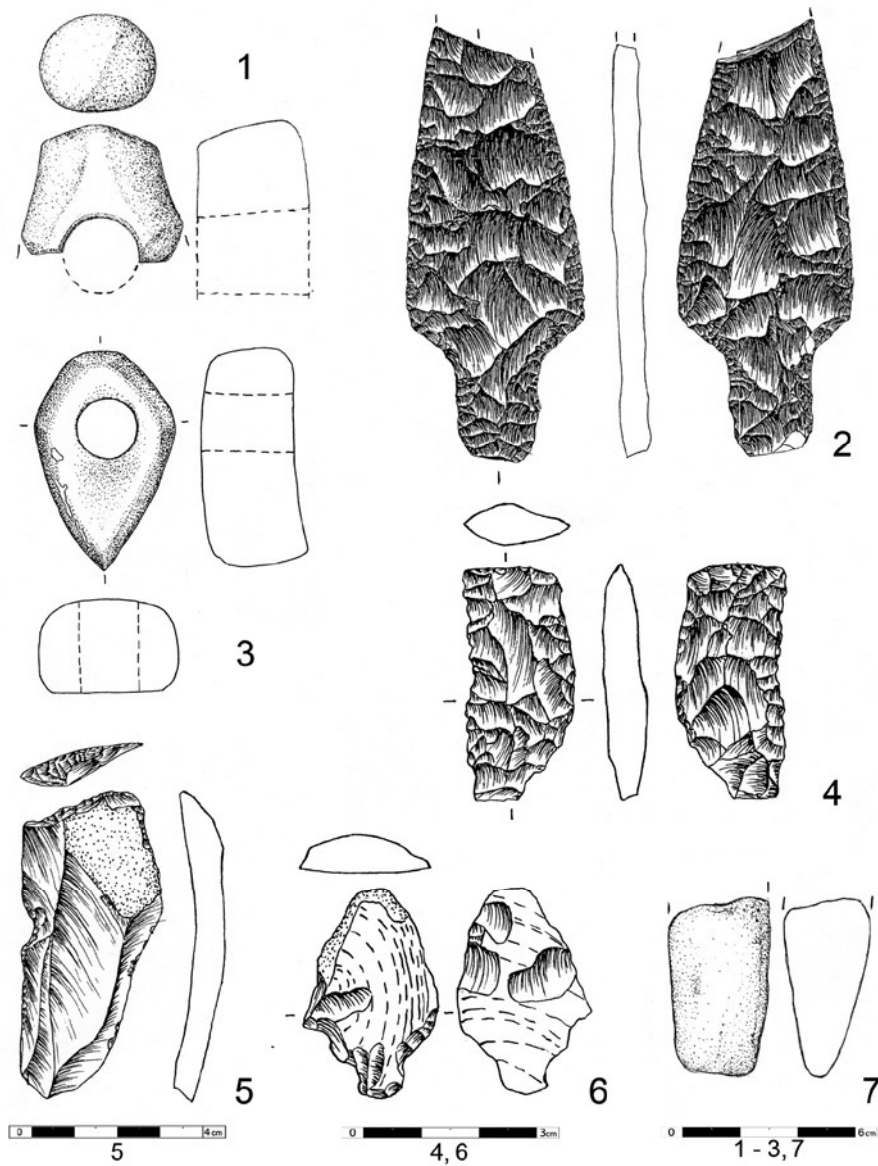
- 1970 *Inwentaryzacja stanowisk archeologicznych powiatu chełmskiego na podstawie materiałów przechowywanych w Muzeum Regionalnym w Chełmie*, t. 1–4, Lublin (mps przechowywany w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie).

Zakościelna Anna

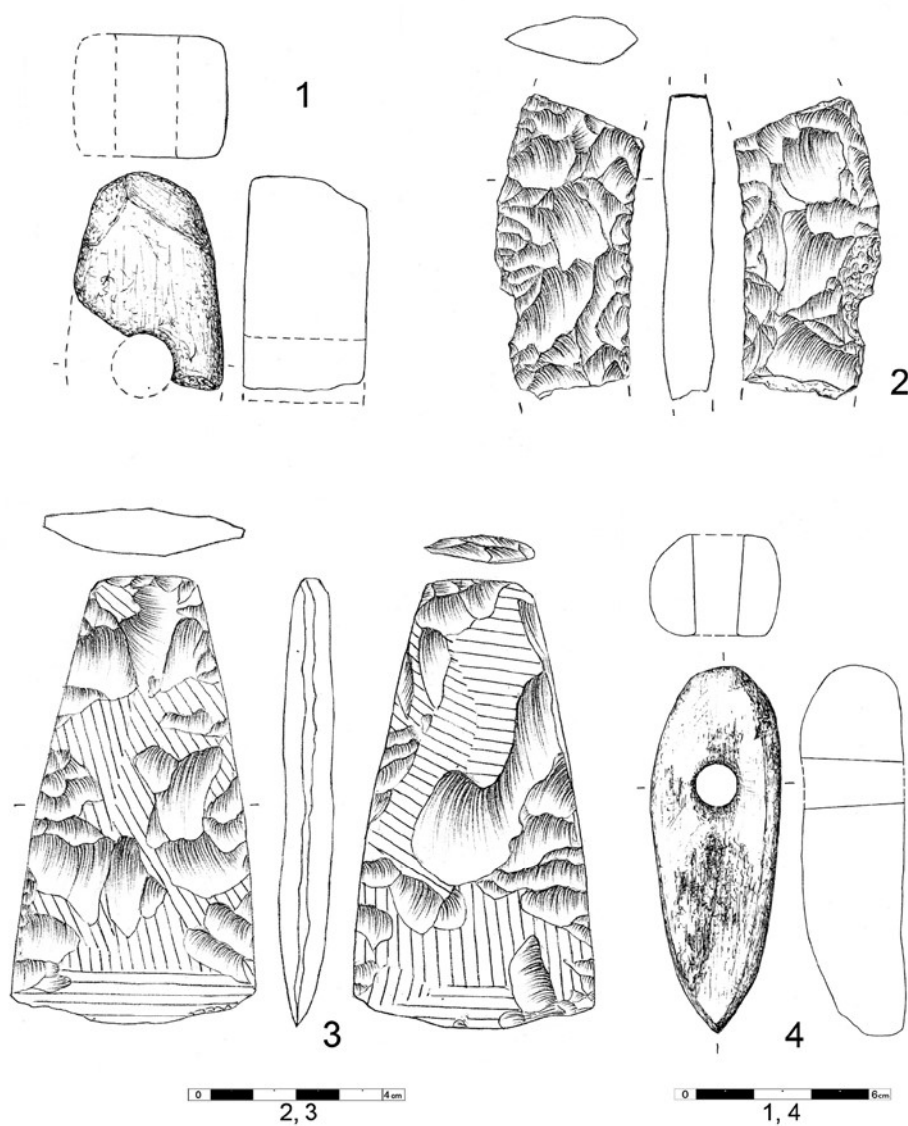
- 1996 *Krzemieniarstwo kultury lubelsko-wołyńskiej ceramiki malowanej*, (Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. X), Lublin.

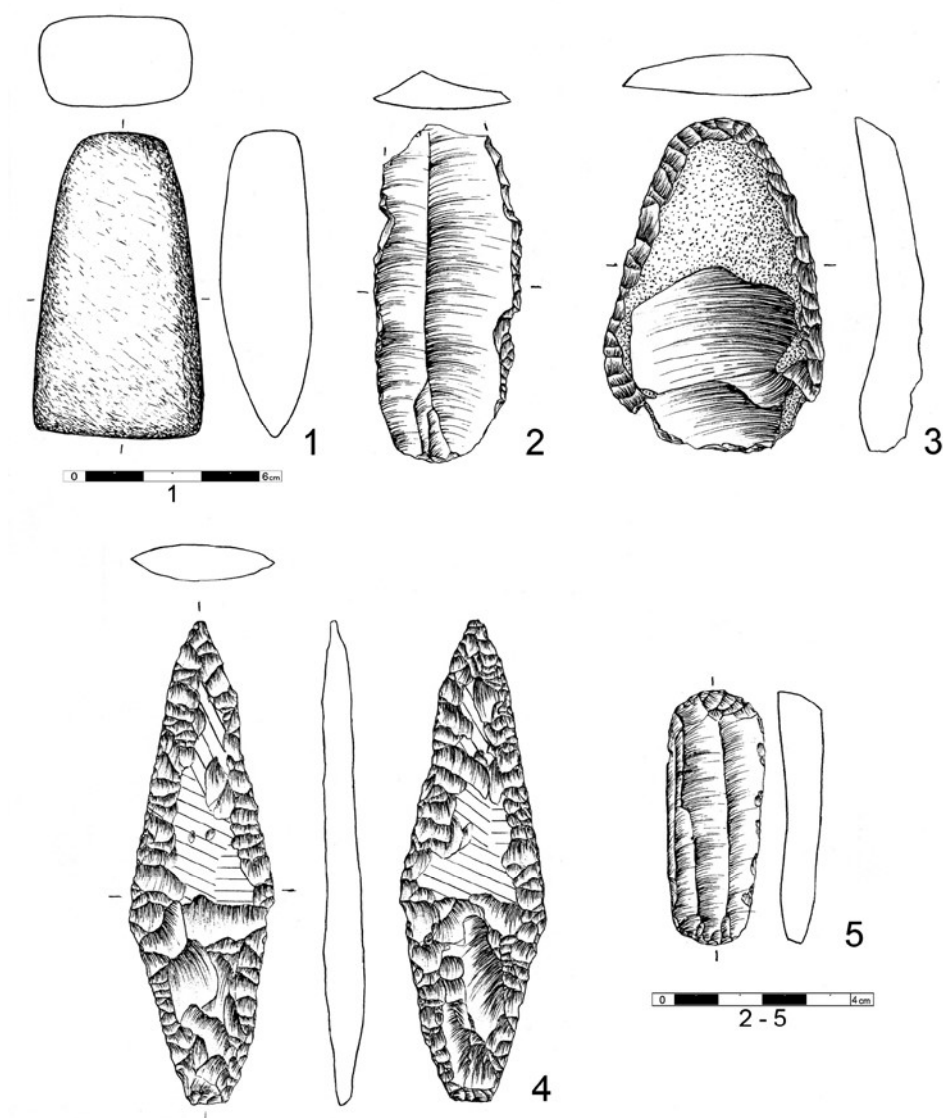
Mapa. Działy Grabowieckie. Miejscowości, w których wystąpiły zabytki lityczne.
Oznaczenia liczbowe zgodne z liczbą porządkową katalogu. Granice mikroregionu na podstawie:
J. Solon i in. 2018, rys. A. Bronicki i E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

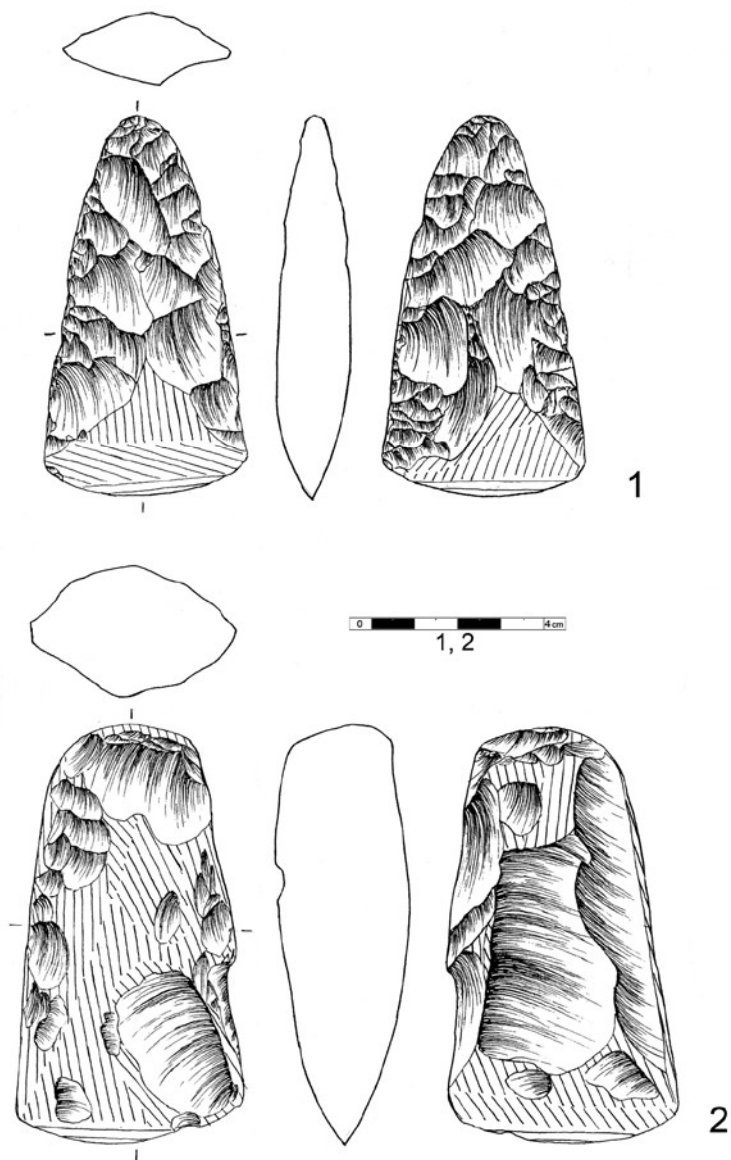
Tabl. I. Busieniec, st. 4: 1 – fr. topora; Teresin, st. 20: 2 – fr. płaszcza; Depułtycze Królewskie-Kolonia, st. 8: 3 – topór; Rożdżałów, st. 43: 4 – wkładka sierpowa, 5 – półtylczak, 6 – grocik (?); Uher, st. 2: 7 – fr. oselki. Rys. E. Hander (1, 2, 4–7), A. Bronicka (3); opracowanie graficzne G. Zabłocki

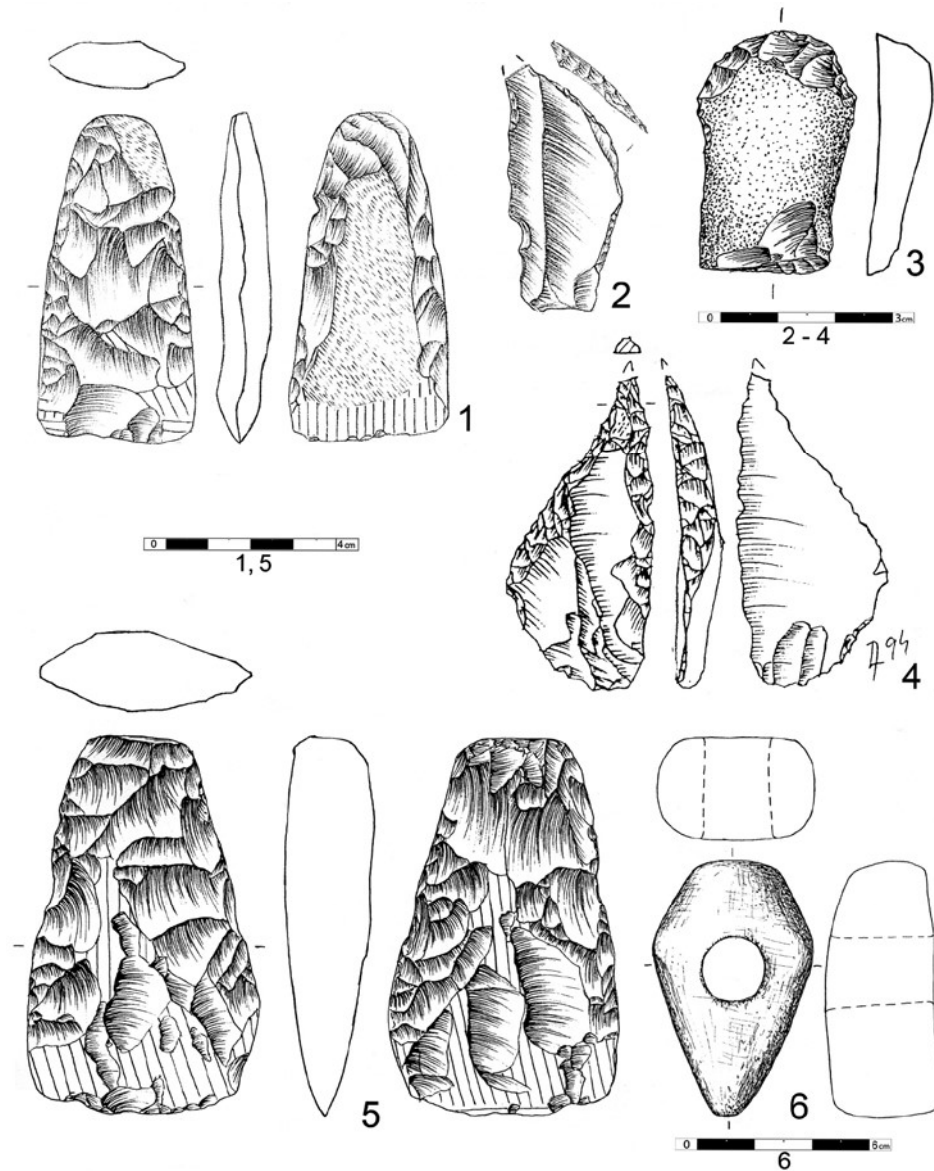
Tabl. II. Wojniaki, st. 1: 1 – fr. topora; Haliczany, st. 7: 2 – fr. noża sierpowatego; Haliczany, st. 8: 3 – siekiera; Haliczany, st. 6: 4 – topór. Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

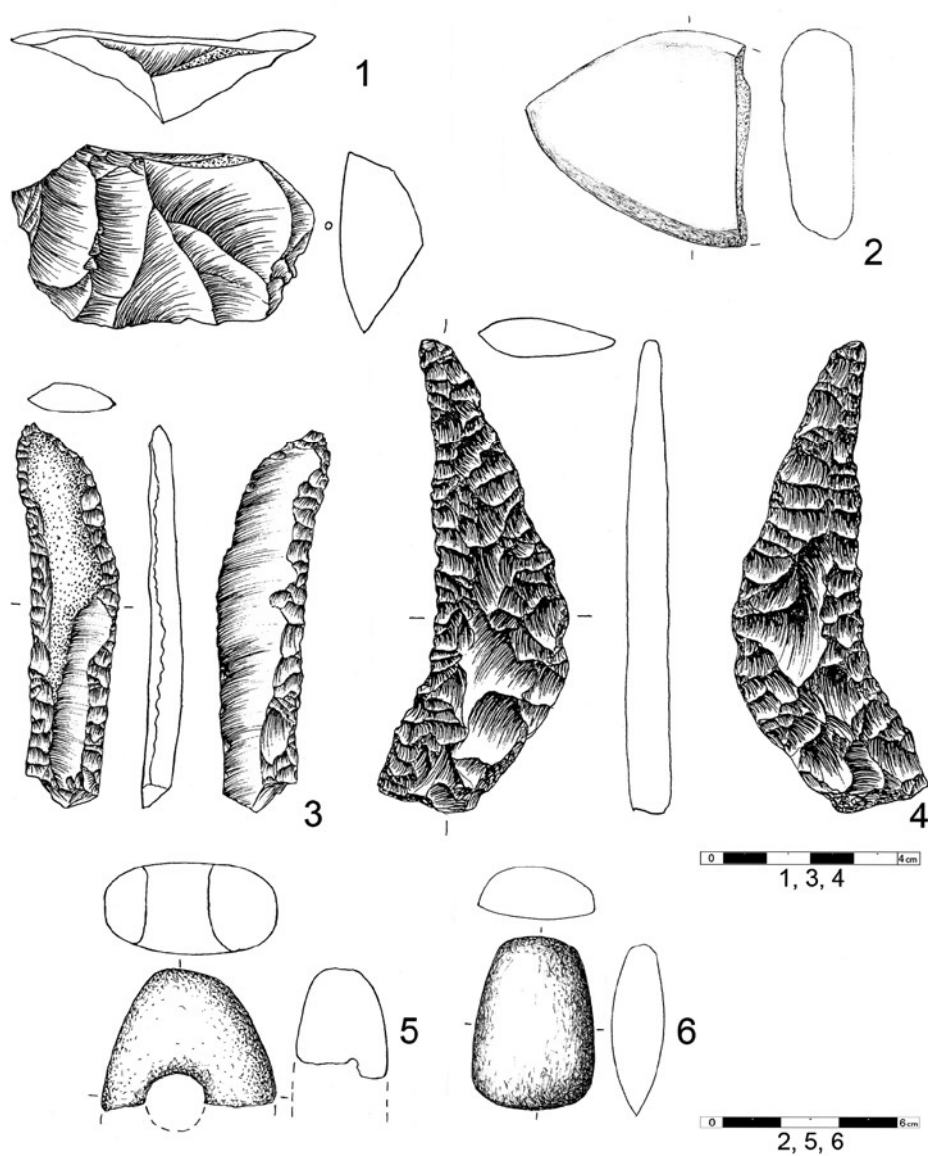
Tabl. III. Alojzów, st. 3: 1 – siekiera; Alojzów, st. 10: 2 – fr. wiórowca, 3 – zgrzebło, 4 – płoszcze; Alojzów, st. 11: 5 – drapacz. Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

Tabl. IV. Alojzów, st. 11: 1, 2 – siekiery. Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

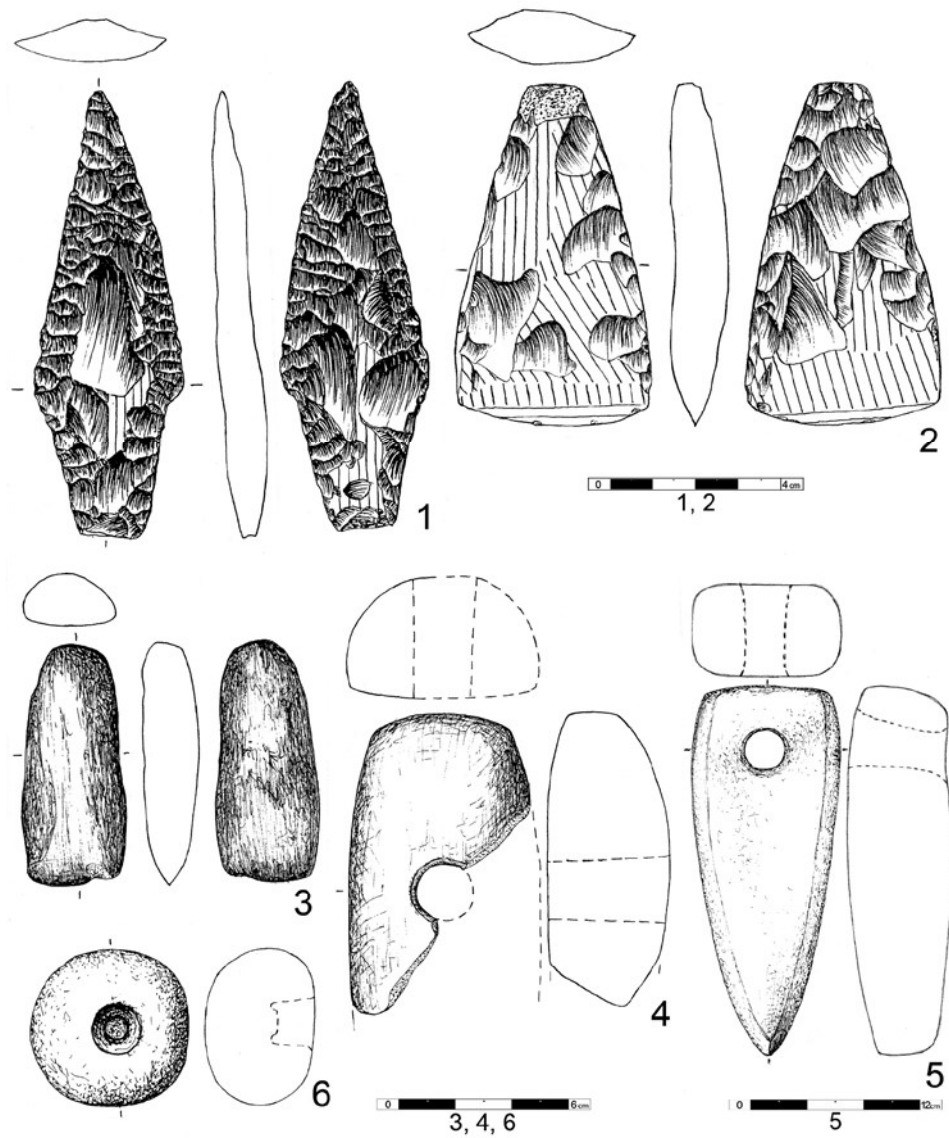

Tabl. V. Alojzów, st. 11: 1 – siekiera, 2 – półtylczak; Horodysko, st. 2: 3 – drapacz;
Kasiłan: 4 – przekłuwacz; Horodysko, st. 41: 5 – siekiera; Horodysko, st. 3: 6 – topór.
Rys. E. Hander (1–3, 5, 6), J. Libera (4); opracowanie graficzne G. Zabłocki

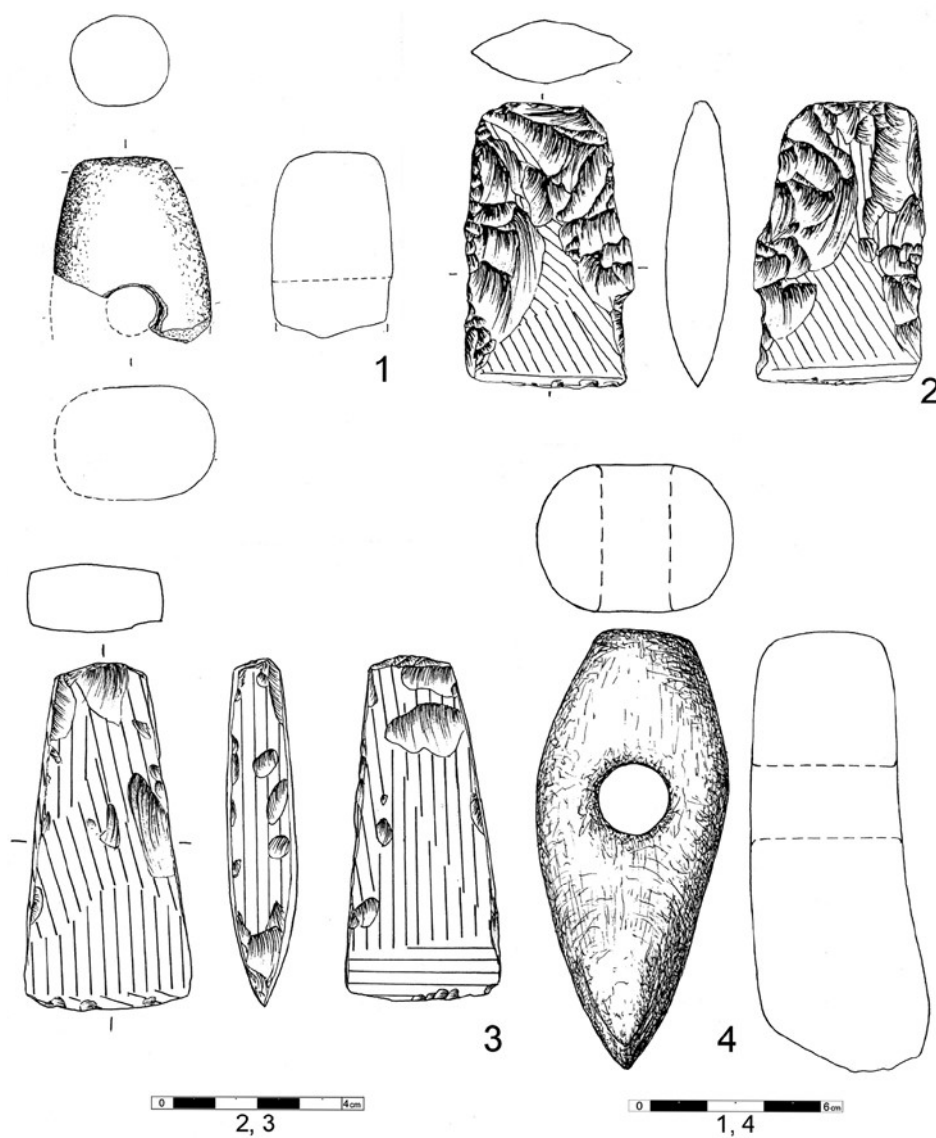
Tabl. VI. Kumów Majoracki, st. 7 (lub 8): 1 – odłupek; Kumów Plebański, st. 2: 2 – fr. gładzika;
Kumów Plebański, st. 8: 3 – wiórowiec; Majdan Leśniowski: 4 – nóż sierpowaty;
Kumów Plebański, st. 9: 5 – fr. motyki (?); Leśniowice, st. 1: 6 – siekiera.

Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

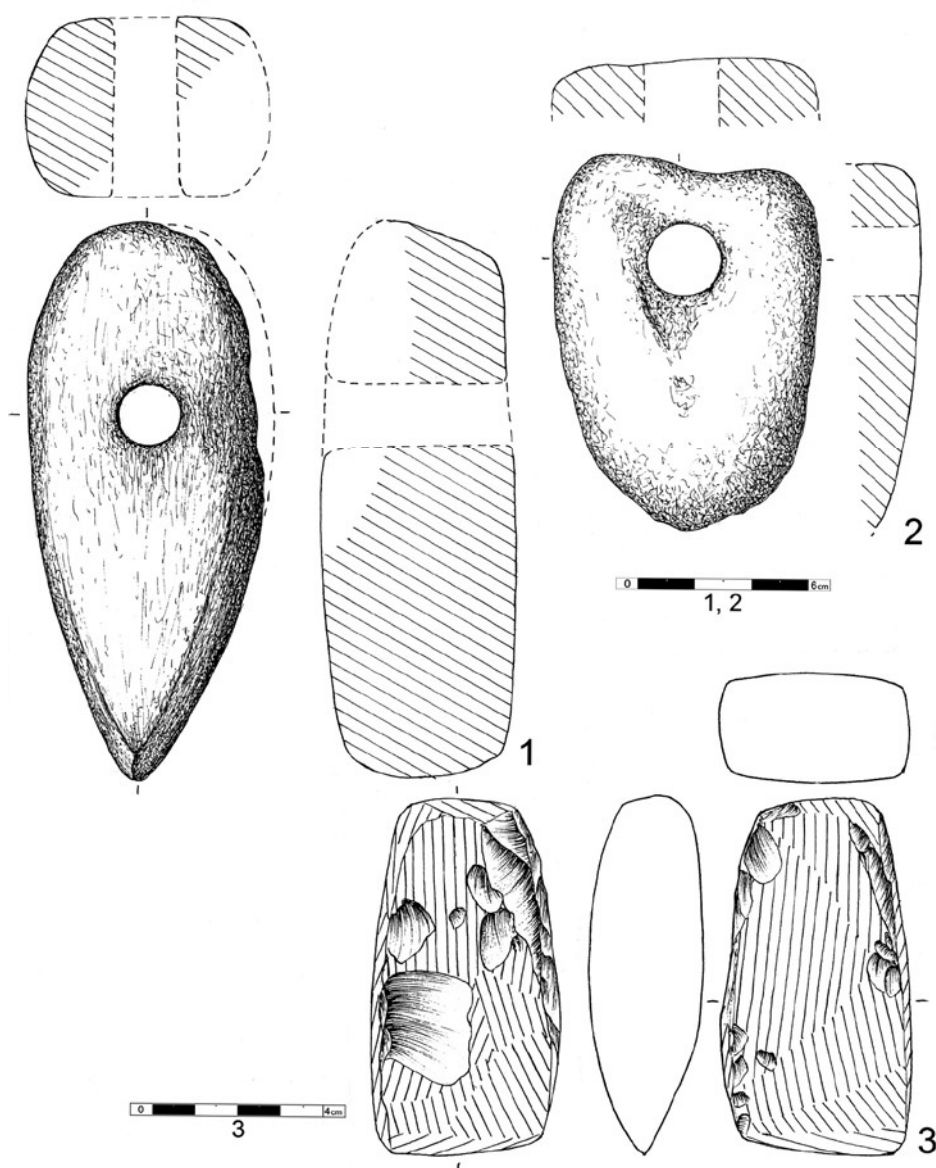
Tabl. VII. Majdan Leśniowski: 1 – płoszcze; Nowy Folwark, st. 5: 2 – siekiera; Rakolupy, st. 1: 3 – siekiera; Sarniak, st. 1: 4 – fr. motyki; Sielec, st. 5: 5 – topór; Sielec, st. 6: 6 – buławka.

Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

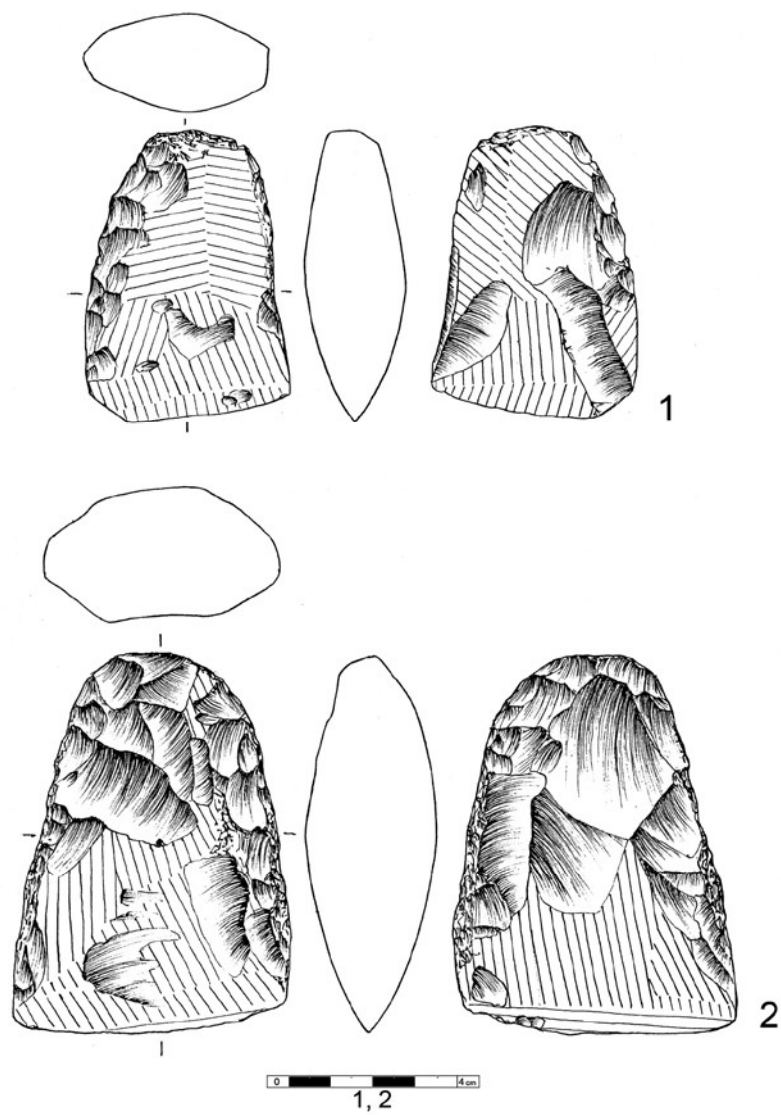

Tabl. VIII. Teresin, st. 1: 1 – fr. topora; Wygnańce, st. 1: 2 – siekiera;
Czarnołozy, st. 2: 3 – siekiera; Czarnołozy, st. 10: 4 – topór.

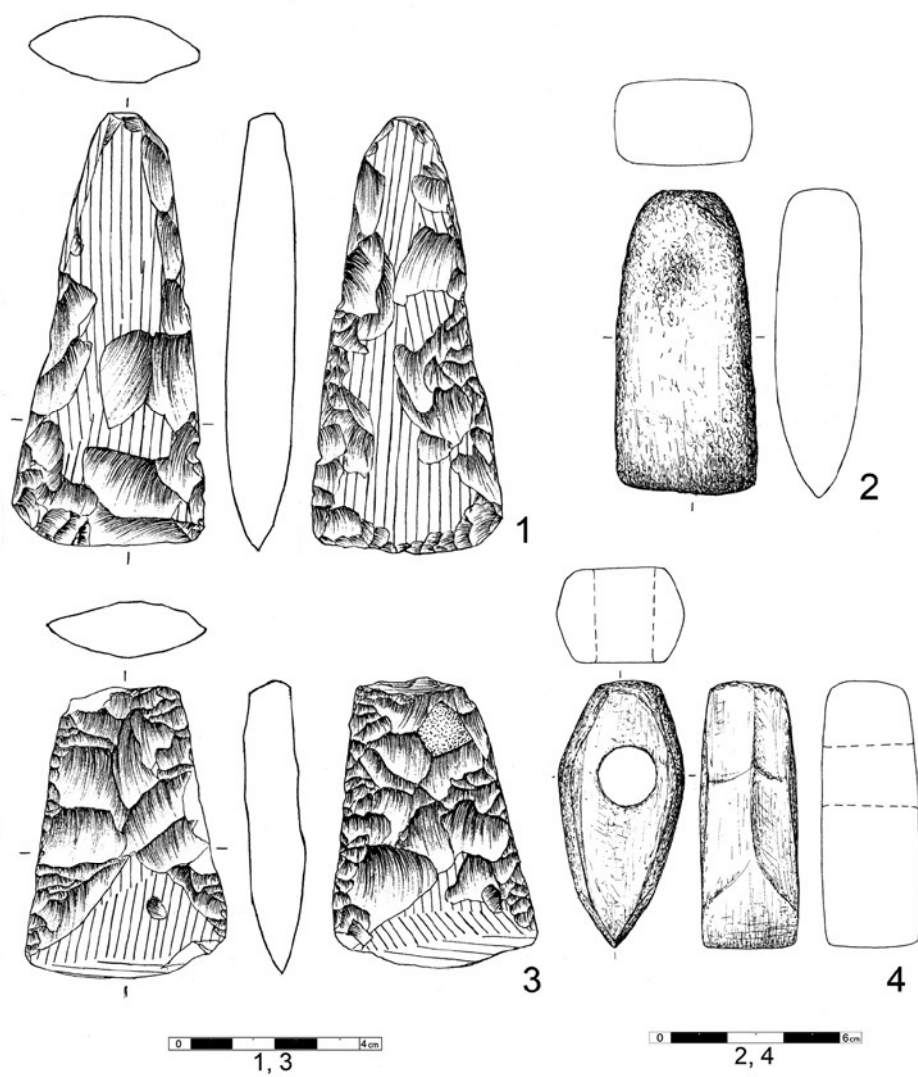
Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

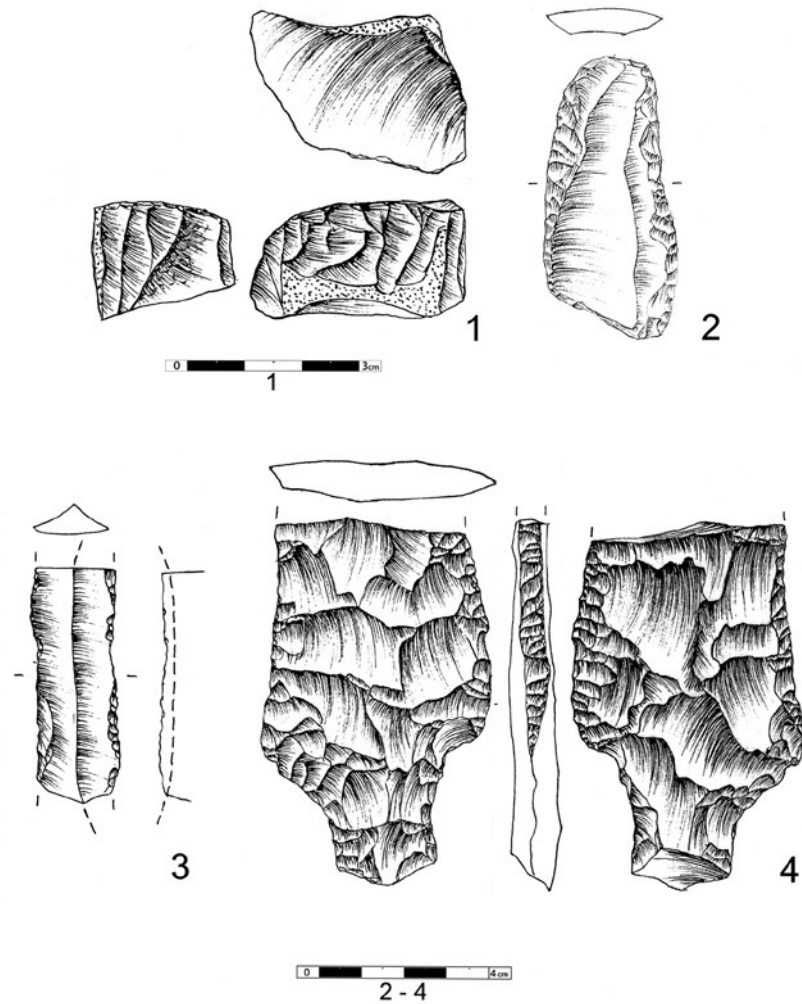
Tabl. IX. Huta, st. 3: 1 – topór, 2 – fr. motyki, 3 – siekiera.
Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

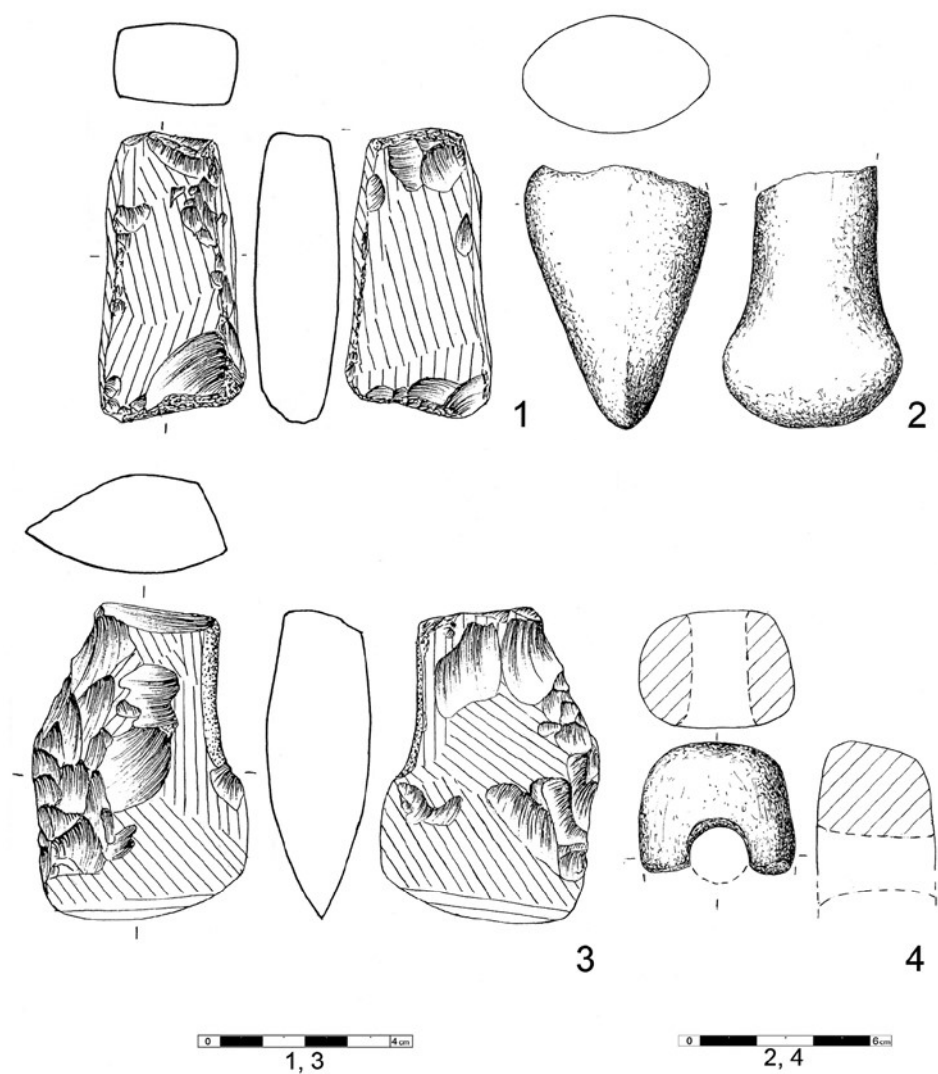
Tabl. X. Huta, st. 3: 1, 2 – siekiery. Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

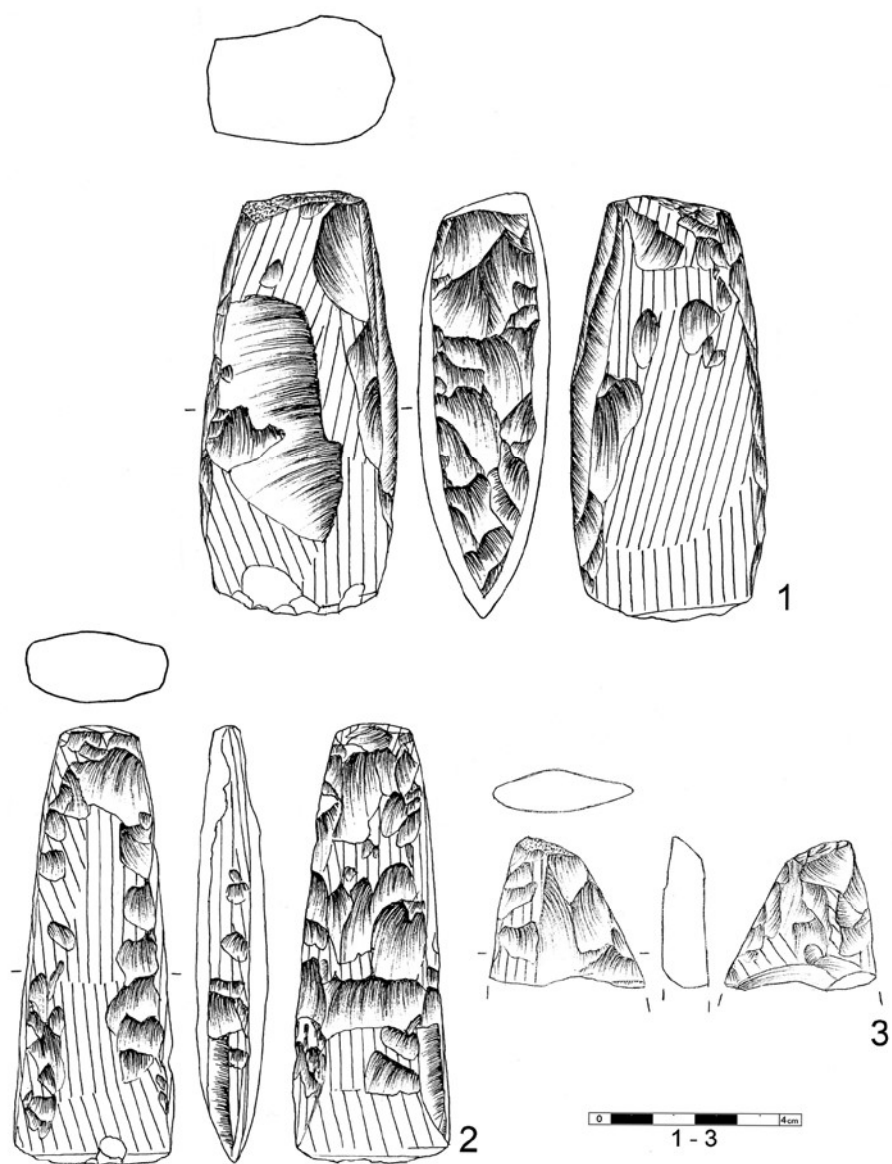
Tabl. XI. Huta, st. 3: 1, 3 – siekiery, 4 – topór; Huta, st. 4: 2 – siekiera.
 Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

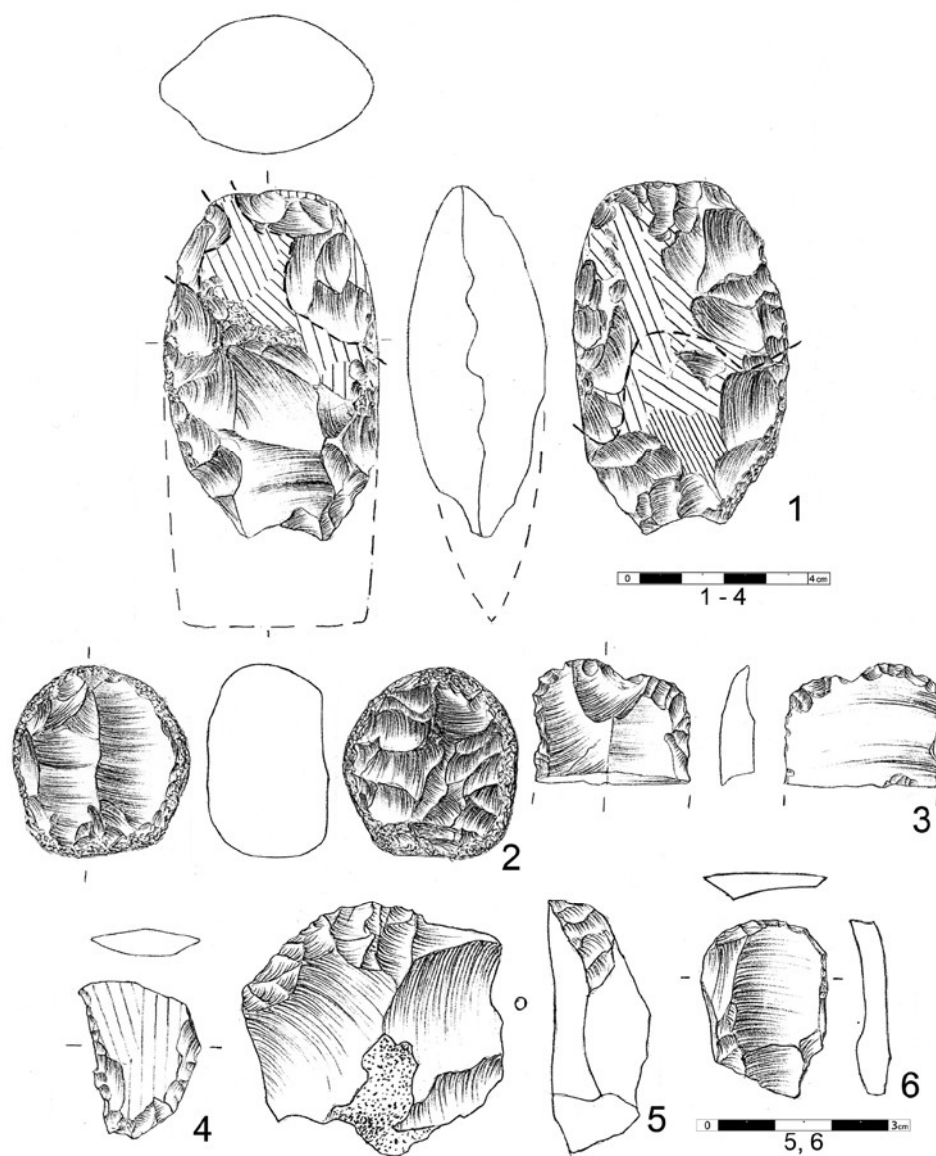
Tabl. XII. Huta, s. 5: 1 – rdzeń; Huta, st. 6: 2 – wiórowiec; Huta, st. 18: 3 – fr. wióra retuszowanego; Kukawka, st. 2: 4 – fr. płaszczka.
Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

Tabl. XIII. Kukawka, st. 3: 1 – siekiera (wtórnie thuk); Majdan: 2 – fr. topora; Kukawka, st. 4: 3 – siekiera; Kukawka, st. 5: 4 – fr. topora. Rys. E. Hander (1, 3, 4), A. Bronicka (2); opracowanie graficzne G. Zabłocki

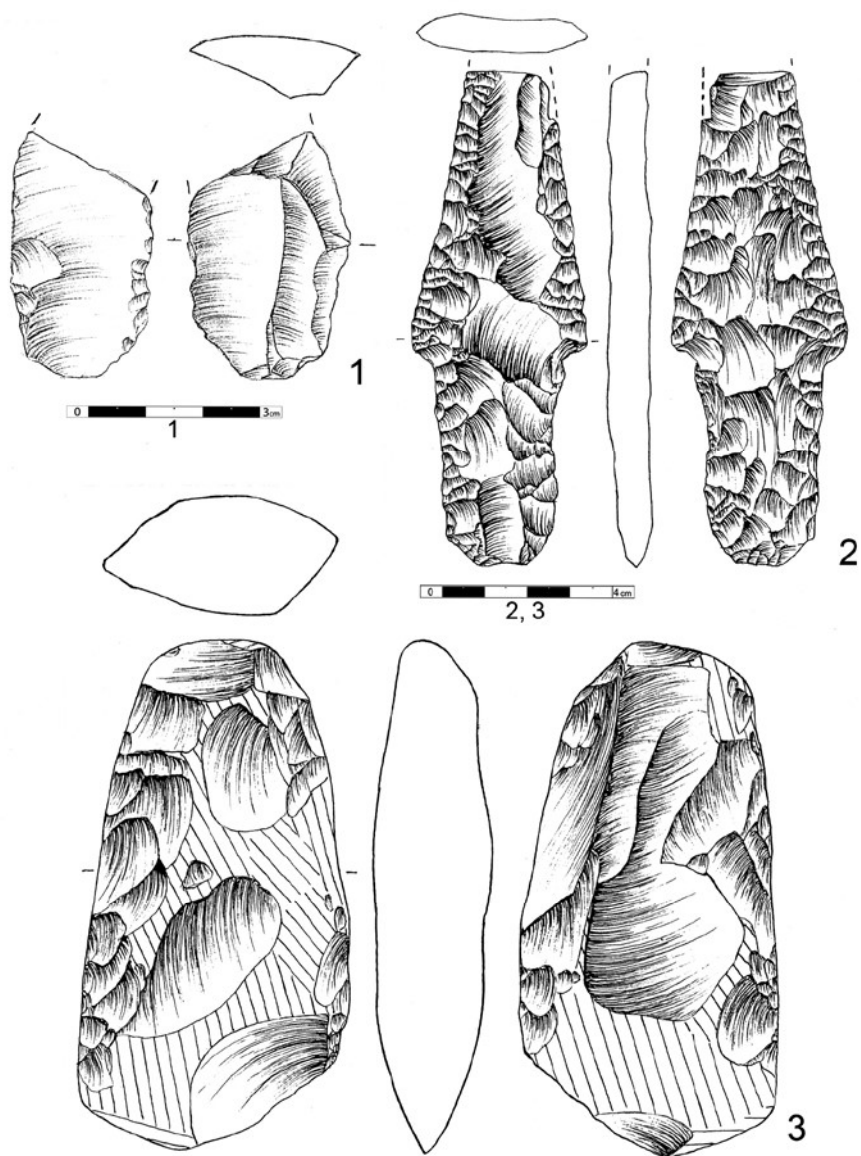

Tabl. XIV. Majdan Ostrowski, st. 1: 1 – siekiera; Majdan Ostrowski, st. 2: 2 – siekiera;
Nowy Majdan, st. 2: 3 – fr. siekiery. Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

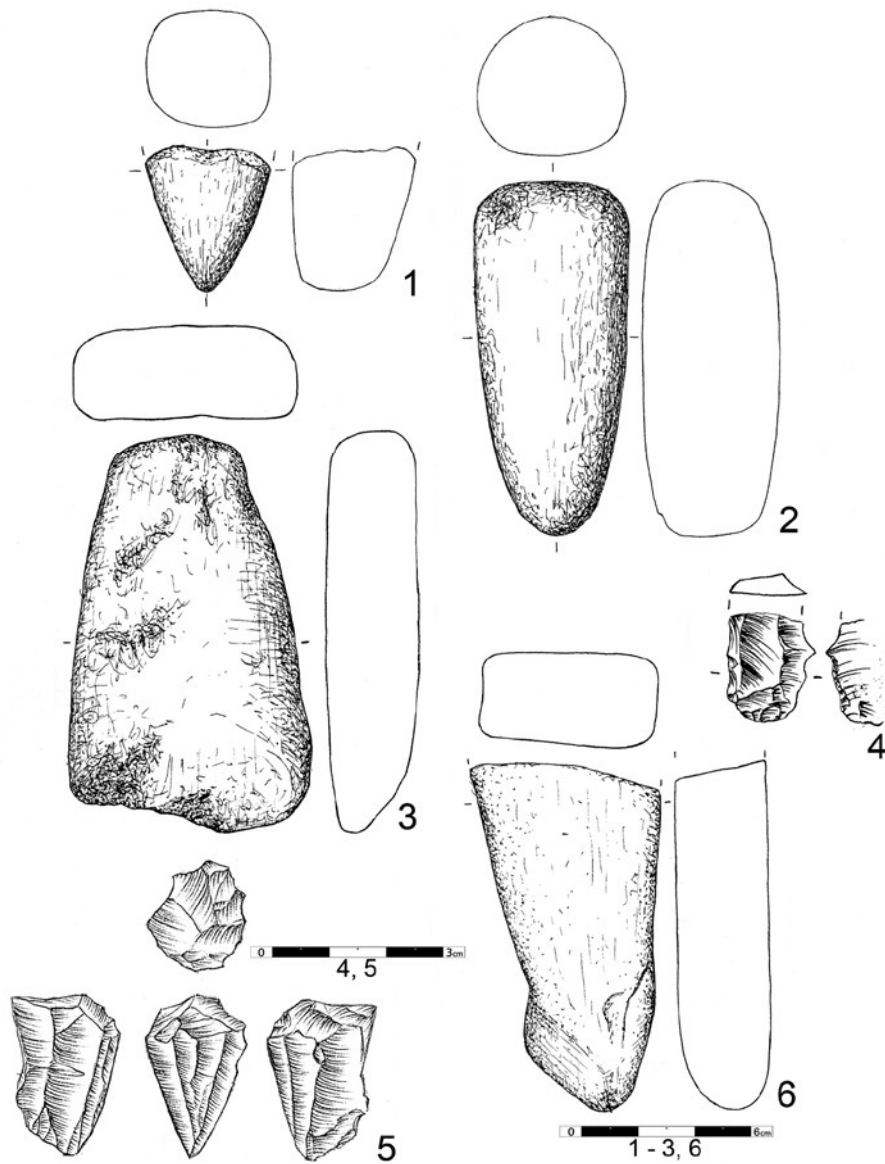

Tabl. XV. Nowy Majdan, st. 2: 1 – fr. siekiery, 2 – tłuk, 3 – fr. wiórowca; Nowy Majdan, st. 3: 4 – zgrzebło; Nowy Majdan, st. 4: 5 – skrobacz, 6 – drapacz.

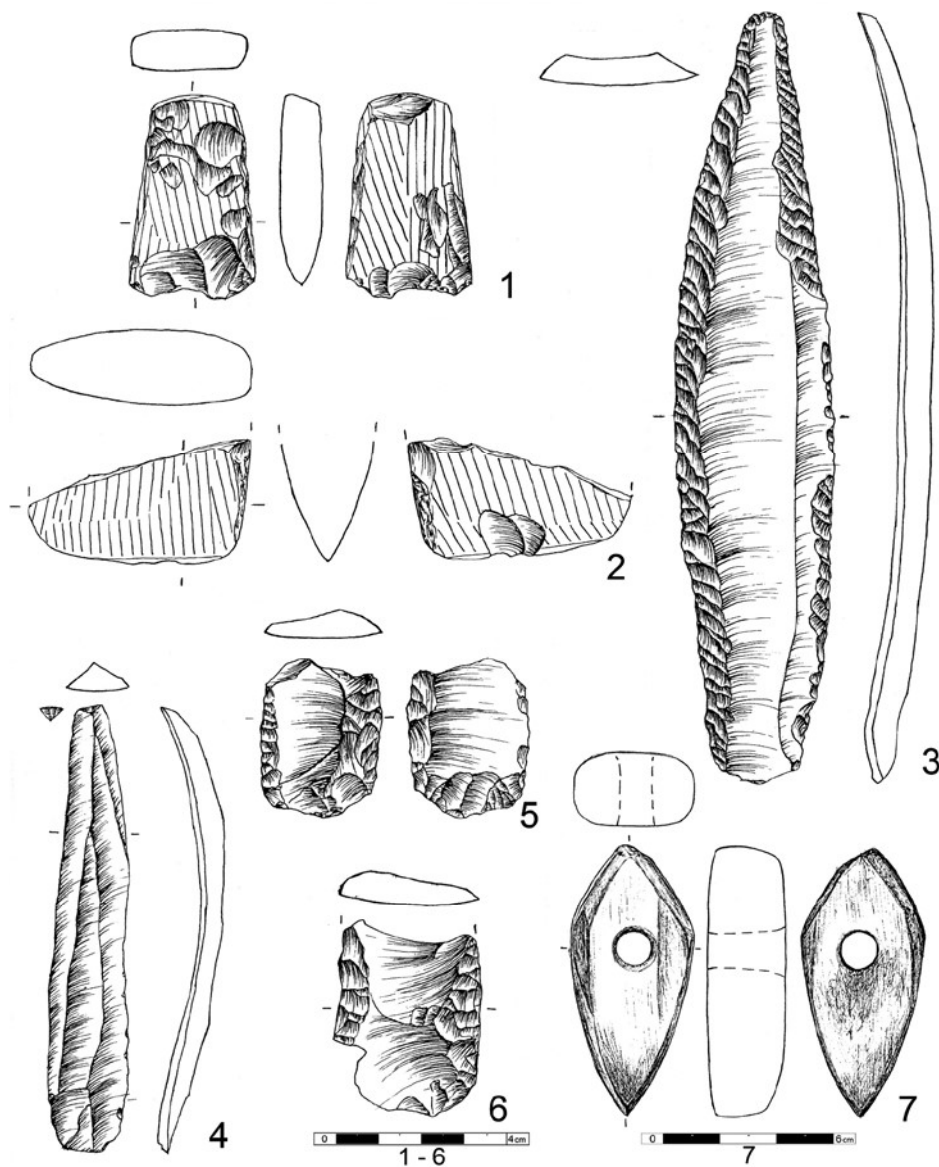
Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

Tabl. XVI. Nowy Majdan, st. 8: 1 – fr. wióra retuszowanego; Nowy Majdan, st. 18: 2 – fr. płoszcza; Ostrów-Kolonia, st. 10: 3 – siekiera. Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

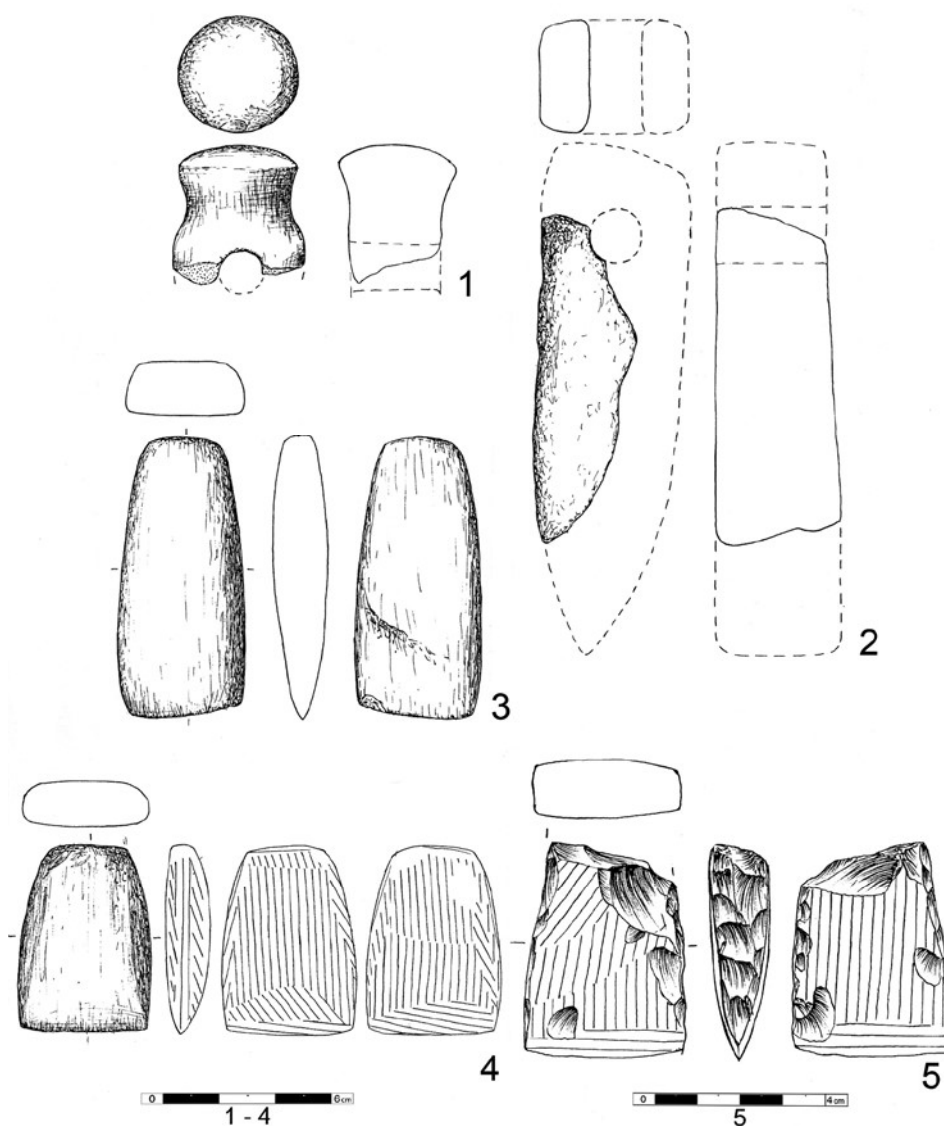

Tabl. XVII. Ostrów-Kolonia, st. 10: 1 – fr. topora, 2 – tłuczek cyzelerski; Partyzancka-Kolonia, st. 5: 3 – motyka, 5 – rdzeń, 6 – fr. osełki; Partyzancka-Kolonia, st. 6: 4 – fr. odłupka retuszowanego. Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

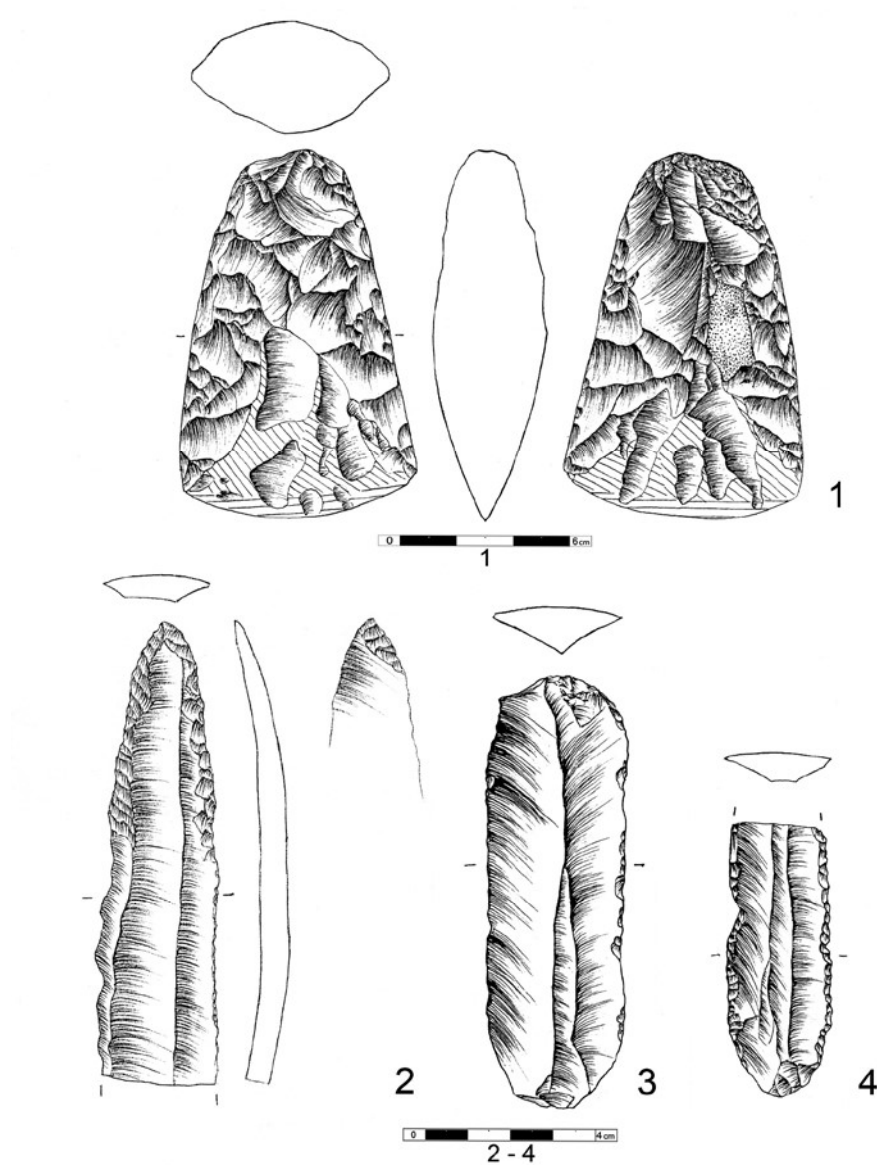
Tabl. XVIII. Putnowice-Kolonia, st. 1: 1, 2 – fr. siekier, 3 – wiórowiec,
 4 – wiór mikroretuszowany, 5 – forma nożowata, 6 – zgrzebło, 7 – topór.

Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

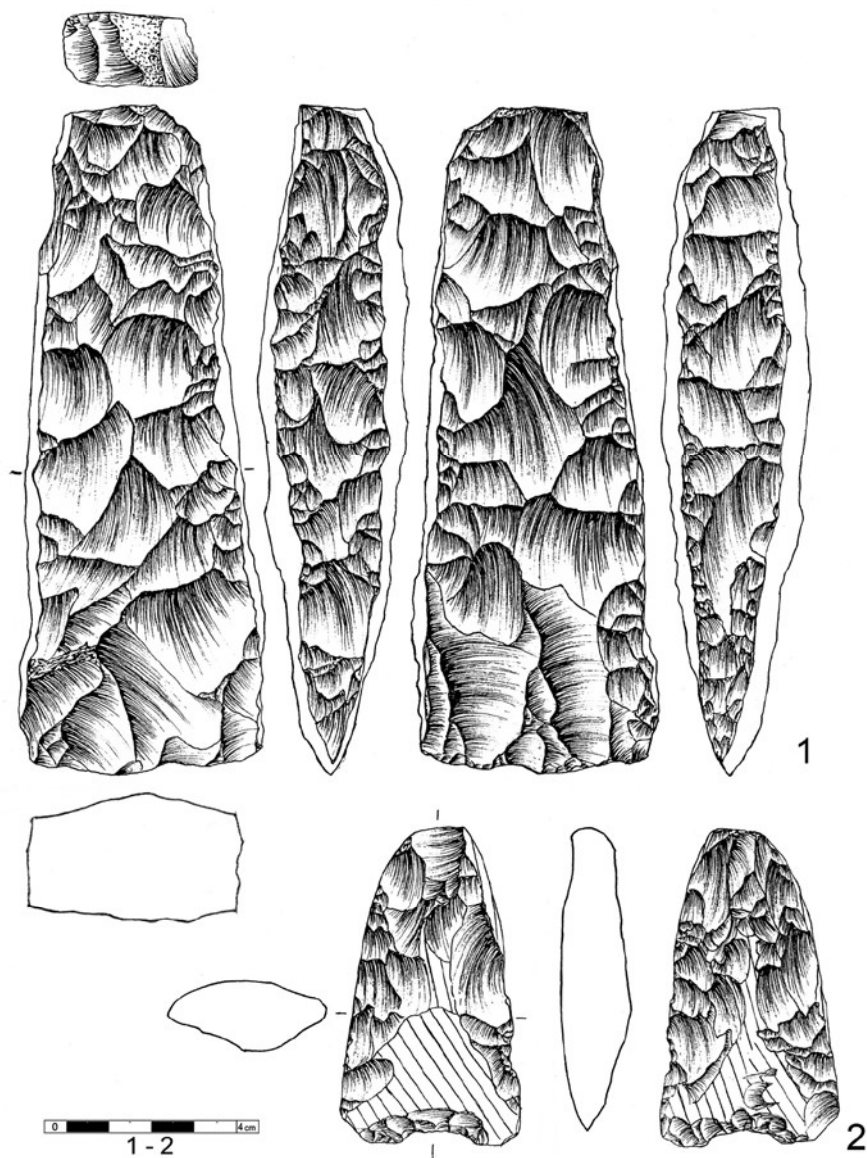

Tabl. XIX. Putnowice-Kolonia, st. 1: 1 – fr. topora, 2 – fr. radlicy, 3 – siekiera;
Putnowice Wielkie, st. 3: 4 – siekiera; Putnowice Wielkie, st. 26: 5 – fr. siekiery.

Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki.

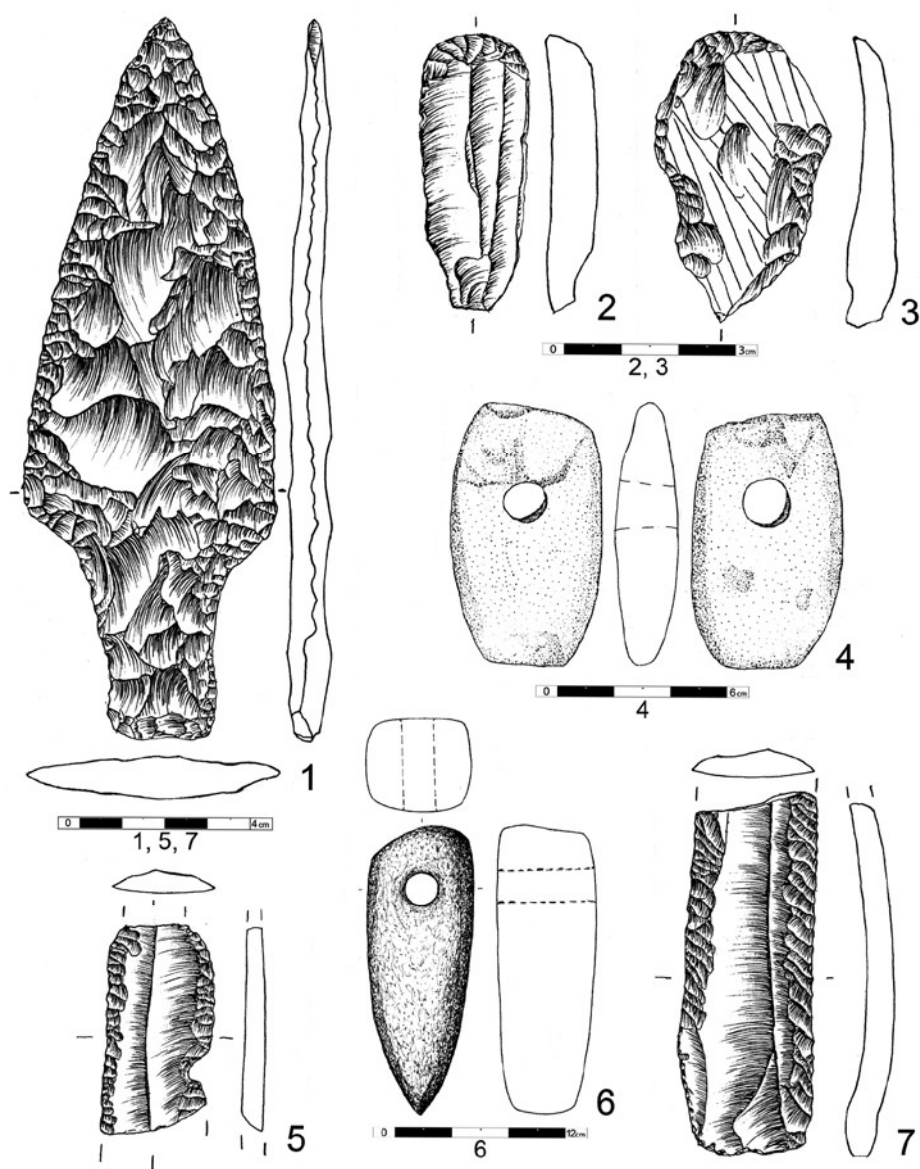

Tabl. XX. Putnowice-Kolonia, st. 1: 1 – siekiera, 2 – fr. wiórowca; Stadarnia, st. 1: 3 – drapacz, 4 – fr. wiórowca. Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

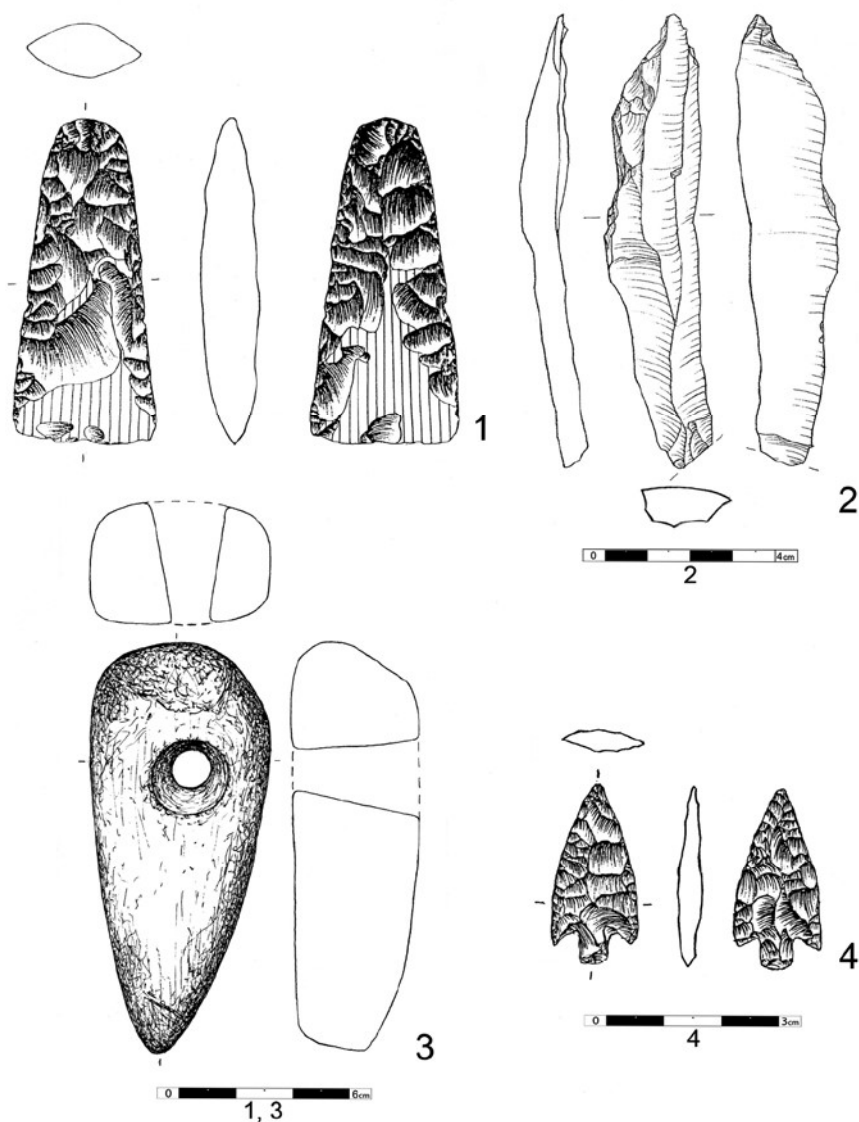

Tabl. XXI. Stary Majdan, st. 1: 1 – siekiera; Stary Majdan, st. 2: 2 – siekiera.

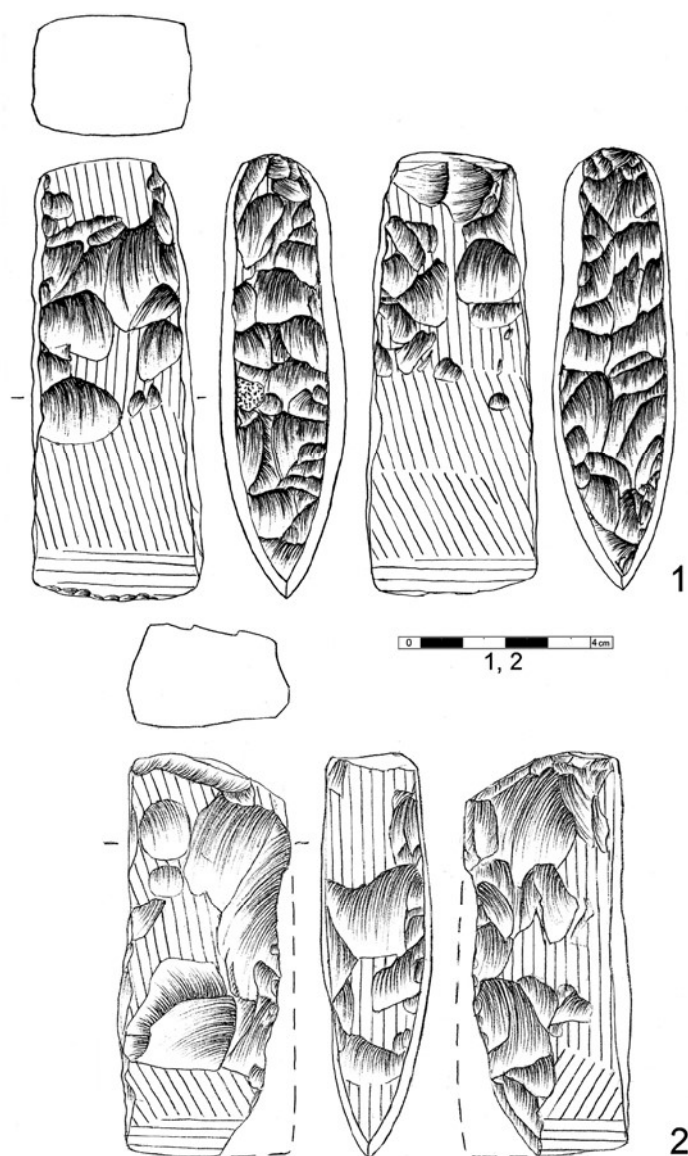
Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

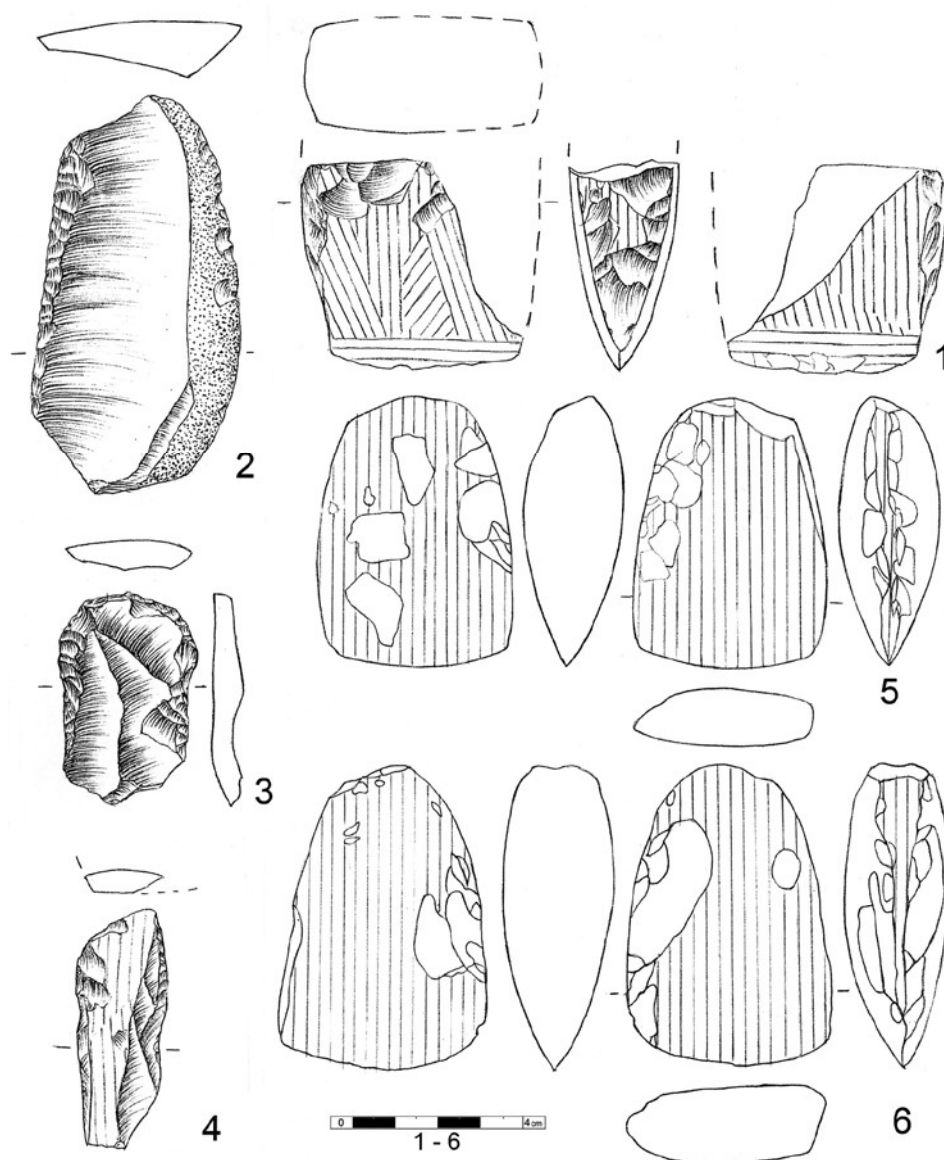
Tabl. XXII. Stary Majdan, st. 6: 1 – płoszcze; Turowiec, st. 4: 2, 3 – drapacze; Turowiec, st. 30: 4 – motyka (?); Turowiec, st. 32: 5 – fr. wiórowca; Turowiec, st. 31 (lub 32): 6 – radlica; Turowiec, st. 31: 7 – fr. wiórowca. Rys. E. Hander (1-3, 5-7), S. Roszyk (4); opracowanie graficzne G. Zabłocki

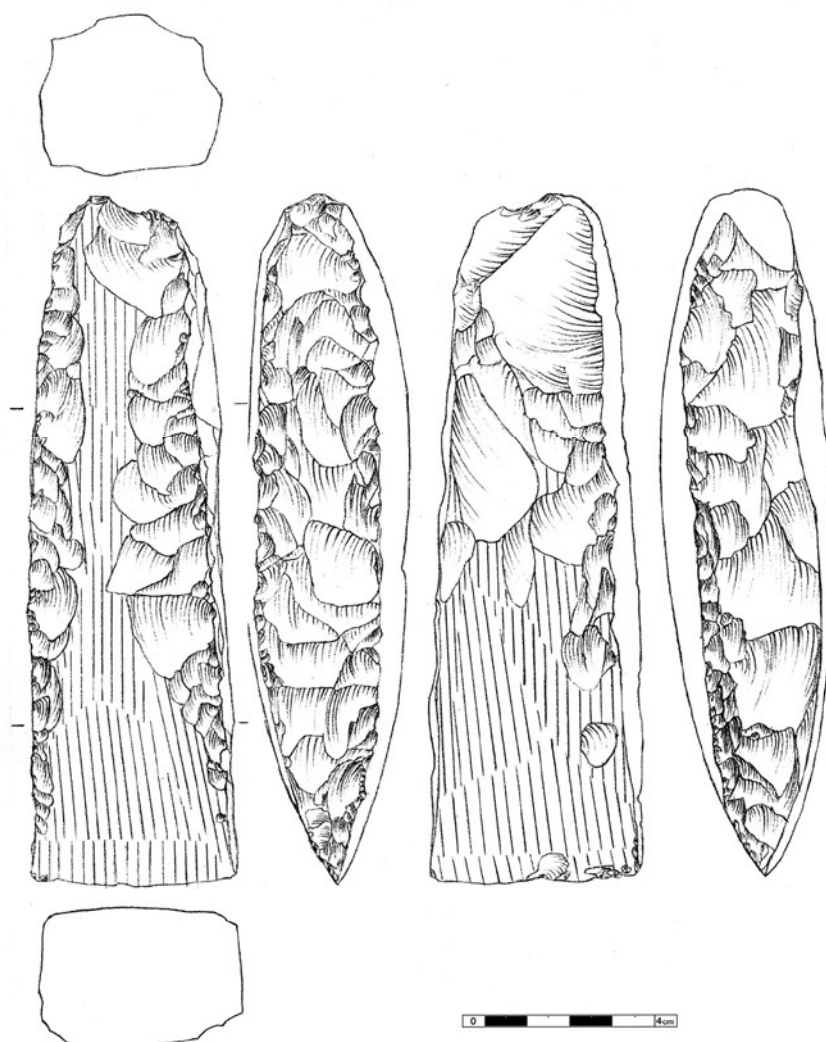
Tabl. XXIII. Turowiec, st. 33: 1 – siekiera; Turowiec: 2 – wiór; Wojsławice, st. 2: 3 – radlica, 4 – grocik. Rys. E. Hander (1, 3, 4), A. Bronicka (2); opracowanie graficzne G. Zabłocki

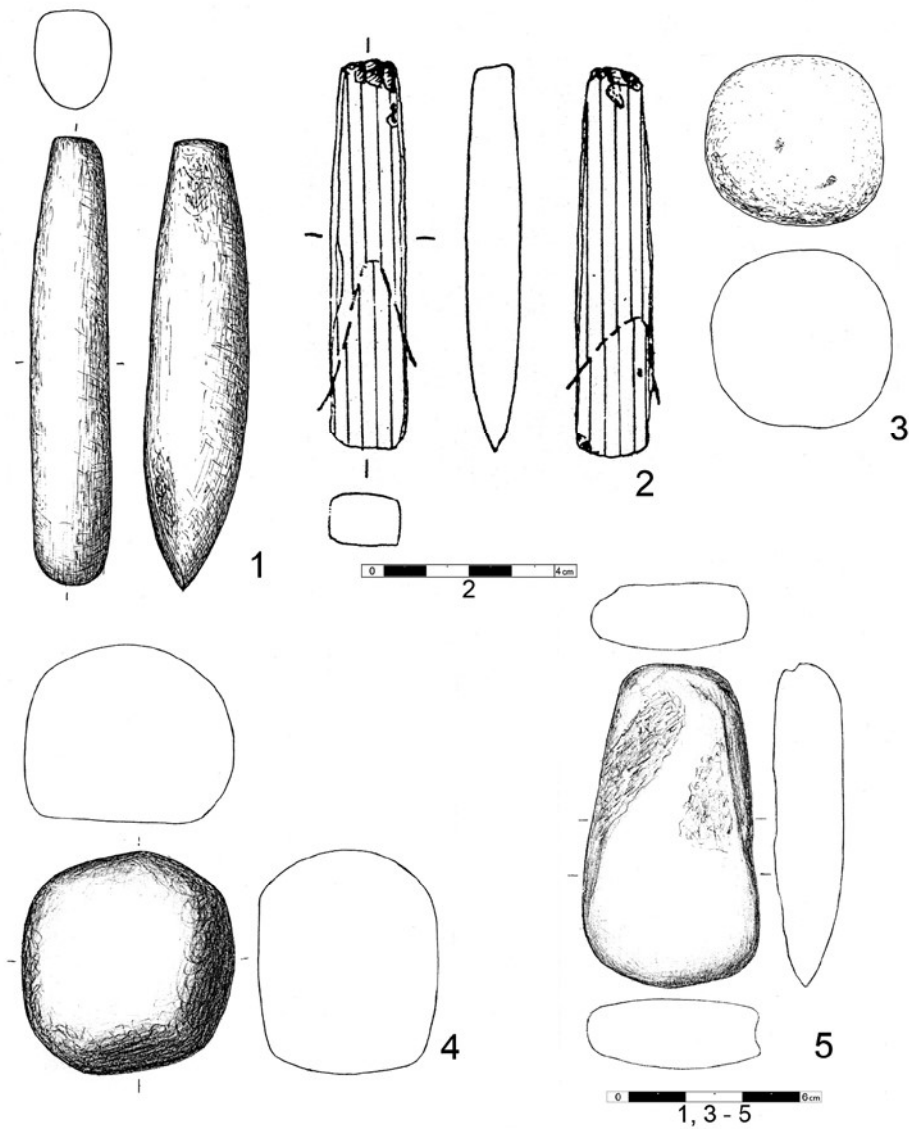
Tabl. XXIV. Turowiec, st. 2: 1 – siekiera; Wojsławice, st. 5: 2 – fr. siekiery.
Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

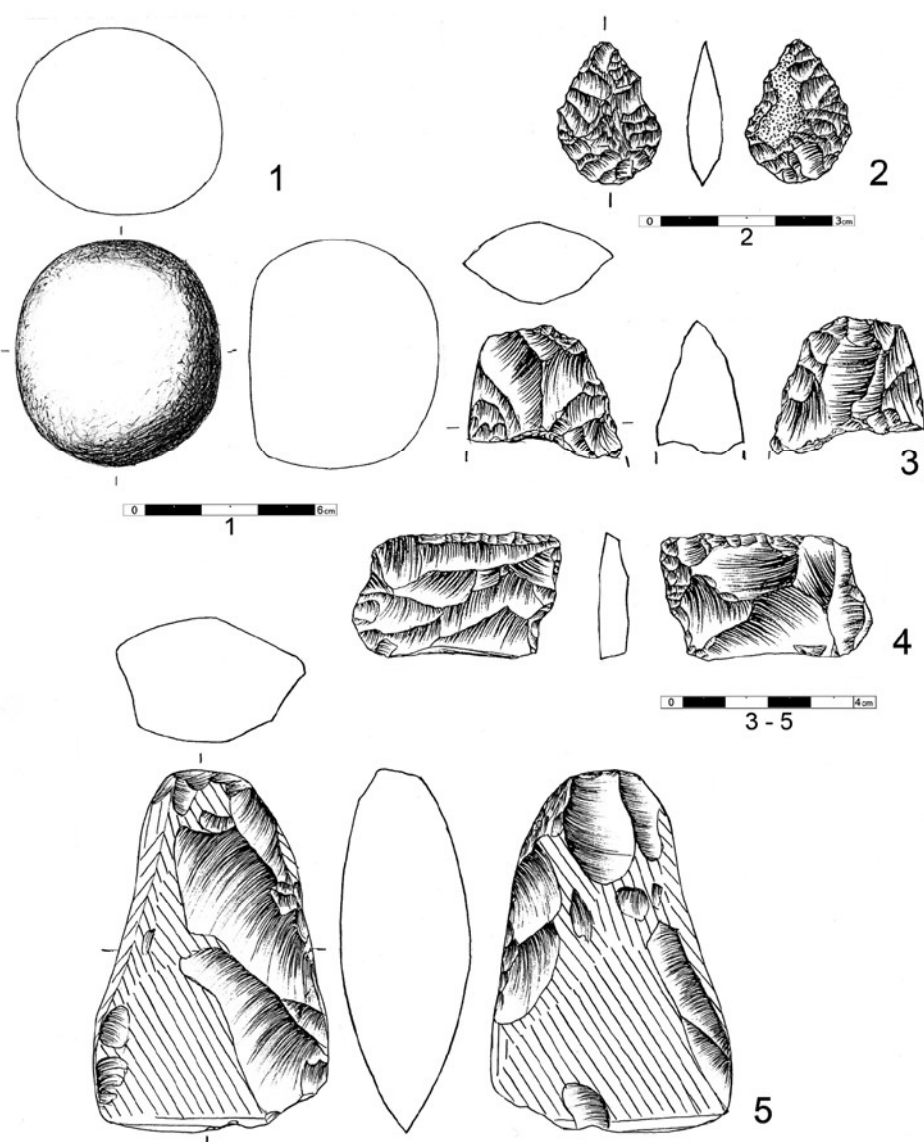
Tabl. XXV. Wojsławice, st. 5: 1 – fr. siekiery, 2 – zgrzebło, 3 – drapacz, 4 – odłupek retuszowany;
Wojsławice, st. 21: 5 – siekiera; Wojsławice, st. 22: 6 – siekiera. Rys. E. Hander (1–4),
wg Mitrus, Okupny 1984, t. 3 (5, 6); opracowanie graficzne G. Zabłocki

Tabl. XXVI. Wojśławice: siekiera. Rys. A. Bronicka; opracowanie graficzne G. Zabłocki

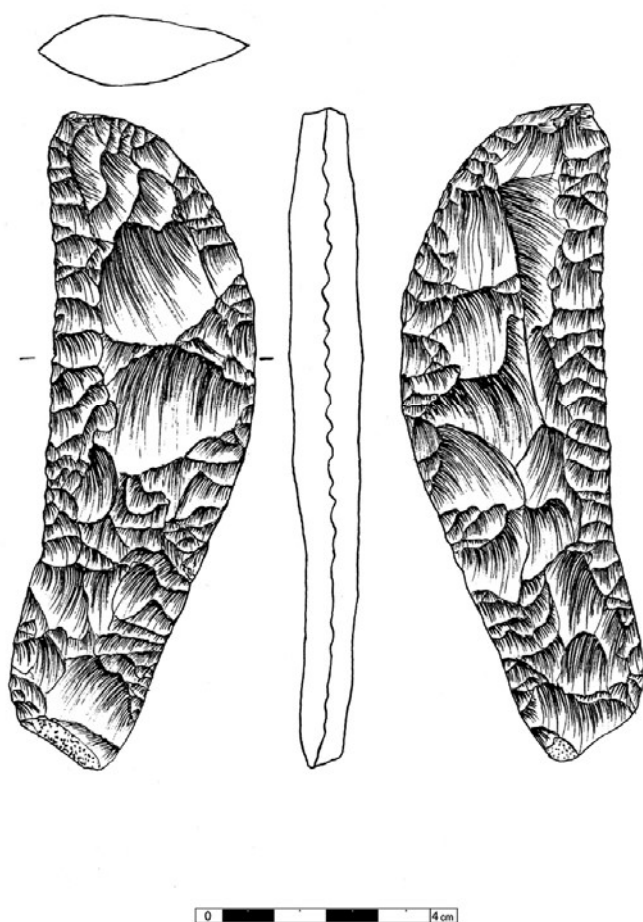

Tabl. XXVII. Wólka Putnowicka, st. 31: 1 – ciosło; Wólka Putnowicka, st. 11: 2 – dłuto;
Leszczany, st. 2: 3 – tłuk-rozcieracz; Leszczany, st. 5: 4 – tłuk-rozcieracz; Leszczany,
st. 3: 5 – siekiera. Rys. E. Hander (1, 2, 4, 5), M. Mazecka (3); opracowanie graficzne G. Zabłocki

Tabl. XXVIII. Leszczany, st. 5: 1 – tłuk-rozcieracz; Leszczany, st. 10: 2 – grocik; Leszczany, st. 106: 3 – fr. siekiery; Leszczany, st. 62: 4 – zgrzebło; Pobołowice, st. 2: 5 – siekiera.

Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

Tabl. XXIX. Wólka Leszczańska, st. 1: nóż sierpowaty.
Rys. E. Hander; opracowanie graficzne G. Zabłocki

Fot. 1. Leszczany, st. 3: kamień żarnowy. Foto G. Zabłocki

Fot. 2. Leszczany, st. 3: kamień żarnowy. Foto G. Zabłocki

Fot. 3. Leszczany, st. 3: tłuk-rozcieracz. Foto G. Zabłocki

Fot. 4. Leszczany, st. 3: tłuk-rozcieracz. Foto G. Zabłocki

Fot. 5. Leszczany, st. 3: tłuk-rozcieracz. Foto G. Zabłocki

Fot. 6. Leszczany, st. 7: kamień żarnowy z tłukiem-rozcieraczem. Foto G. Zabłocki

Fot. 7. Leszczany: kamień żarnowy. Foto G. Zabłocki

Изложение

Каменные артефакты, полученные в результате случайных находок и специальных исследований поверхности на территории Дзялув Грабовецких в Хелмском районе (Хелмская коллекция)

Предметом исследования являются археологические находки из каменного сырья, добытого в северной части Дзялув Грабовецких, мезорегиона, составляющего северо-восточную часть Люблинской возвышенности, на территории, входящей в состав Хелмского повята. Подавляющее большинство коллекции было собрано в Музее Хелмской Земли имени Виктора Амбровевича в Хелме, а отдельные предметы находятся в частных коллекциях и в Краеведческом музее в Красныстае. Эта статья является первой частью запланированной серии археологических исследований мезорегиона, разбитого на повяты, на основе коллекций музеев в: Грубешуве, Красныстае, Замосце и Люблине.

Исторические артефакты в количестве 173 экземпляров были собраны с полевых поверхностей на 114 археологических участках, расположенных

в 40 деревнях. Большинство из них представляют собой «беспризорные» находки, обнаруженные случайными искателями. Небольшая часть коллекции получена в результате специальных полевых проверок, проводимых сотрудниками археологического отдела Хелмского музея. Несмотря на отсутствие точных сведений о местоположении, находки представляют собой отличное дополнение к мобильным источникам, известным из наземных исследований, проведенных в системе Археологической службы Польши, и из нескольких раскопок. Основу коллекции составляют кремневые изделия, изготовленные преимущественно из волынского и рейовецкого сырья, со следами свечеховского и шоколадного: топоры, тесла, серповидные ножи, прутья, скребки, обломанные и расколотые орудия, а также ядра и обломанный и расколотый полупильный материал. Однако среди артефактов, изготовленных из некремнистых пород, есть топоры, топорища, точильные камни, кернстоуны и точильные камни.

Основой аналитических рассуждений является табличный каталог артефактов в сочетании с набором рисунков и фотографий и картой распространения находок.

Самая старая находка, включенная в исследование, — это кремневый осколок, извлеченный из двухэтажного керна, относящийся к периоду позднего палеолита. Материалы мезолита не выявлены. Фактическое заселение территории исследования произошло в раннем неолите через сообщество культуры ленточной керамики во 2-й половине 6-го тысячелетия до н.э. Об этом свидетельствуют каменные орудия труда: мотыга в форме копыта, сапожные, несимметричные топоры (плоско-выпуклые), доски, фрагменты мотыг с несимметричным лезвием. С поздней фазой неолитических поселений следует связывать кремневые орудия, облицованные желобообразной ретушью и, вероятно, топоры округлой формы, плоской или закругленной головкой и узким лезвием, что должно быть связано с люблинско-волинской культурой. Это поселение следует датировать первой половиной 4 тысячелетия до н.э. Следующий этап расселения связан с присутствием земледельцев культуры воронковидных кубков, о чем свидетельствуют, в частности, характерные каменные топоры (с пуговчатой головкой типа У, типа Б и копией, похожей на шестигранную) и массивные кремневые четырехгранные топоры, сглаженные только у лезвия. Первые сообщества этой культуры появляются в низменностях Люблинщины в начале IV тысячелетия до нашей эры, а на высокогорье они продолжают в течение первых двух веков 3-го тысячелетия до н.э. Присутствие первых неолитических пастухов — сообщества подгруппы восточнолюблинской культуры шаровидных амфор —

подтверждается характерными мегалитическими гробницами и, среди прочего, кремневыми четырехгранными топорами и долотами, целиком заточенными. Представители этой культуры проникли на Люблинщину в первой половине 3-е тысячелетие до н.э. Культура шнуровой керамики (завершающая эпоху неолита) подтверждается наличием характерных каменных топоров и, возможно, некоторых кремневых четырехгранных топоров. Датировку его в Люблинском районе следует отнести ко 2-й и 3-й четверти 3-го тысячелетия до н.э.

Ранний период бронзового века следует связывать с сообществами межановицкой культуры с использованием характерных кремневых клинков с отдельной рукоятью (Чернично-Торчинского типа), асимметричных двустенных кремневых топоров и толстых чечевицеобразных, а также некоторых каменных топоров с обтекаемым очертанием и узким лезвием. Представители этой культуры проникли в Люблинский край за последние три столетия III тысячелетия до нашей эры и начало следующего. В это же время (2-я половина 3-го тысячелетия до н.э.) в Люблинском районе появляются коренастые каменные топоры, что следует связывать с влиянием ингульской культуры Причерноморья. Пятигранные плащаницы, клад фаянсовых бус и кладбище скелетов свидетельствуют о присутствии представителей стжижовской культуры, которая в Люблинском воеводстве датируется первыми 4 веками 2 тысячелетия до н.э.

Бронзовый век закрывается лужицкой культурой. О ее расселении в северной части Дзялув Грабовецких свидетельствуют как минимум две находки: кремневый наконечник стрелы и пятигранный каменный топор. Их хронология может относиться к гальштатскому периоду начала железного века (1300–400 гг. до н. э.).

Хронология кремневых серповидных ножей серповидной формы и серповидной вставки – форм, использовавшихся как людьми меловой, так и лужицкой культур – неубедительна. Их датировка должна быть отнесена ко 2 половине I тысячелетия до н.э.

Список зафиксированных находок дополняют кернстоуны, точильные камни и колесовидные камни, хронология которых весьма неточна. Точильные камни относятся к бронзовому и/или железному веку (включая современный период), а корытообразные керны и точильные камни – к доисторическому или раннесредневековому периоду.

Часть находок (каменные валики, некоторые топоры и топорщища, кремневые отходы, «вездесущие» орудия и т.д.) не удалось определить с точки зрения культурной принадлежности, а их хронология более или менее широка. Эта коллекция предоставлена для дальнейших исследований.

Ключевые слова:

Дзялы Грабовецкие, Хелмский повят, коллекции Музея Хелмской земли, археологические артефакты, каменный век, бронзовый век, средневековье, каменное сырье

ABSTRACT

LITHIC ARTEFACTS OBTAINED AS A RESULT OF ACCIDENTAL DISCOVERIES AND AD HOC SURFACE RESEARCH WITHIN THE GRABOWIEC INTERFLUVE IN THE CHEŁM DISTRICT (CHEŁM COLLECTION)

The subject of the study are archaeological findings made of stone raw materials obtained in the northern part of Grabowiec Interfluve, a mesoregion constituting the north-eastern part of the Lublin Upland, in the area included in the Chełm district. The collection, in its vast majority, was gathered in the Wiktor Ambroziewicz Museum of the Chełm Region in Chełm, while individual monuments are in private collections and in the Regional Museum in Krasnystaw. This article is the first part of a planned series of archaeological studies concerning the mesoregion, divided to counties, based on the collections of museums in Hrubieszów, Krasnystaw, Zamość and Lublin.

The 173 items of historical artifacts were collected from the surface of fields, within 114 archaeological sites located in 40 localities. Most of them are „loose” finds discovered by random finders. A small part of the collection comes from ad hoc field inspections conducted by employees of the Archeology Department of the Chełm museum. Despite the lack of precise location, the artefacts are an excellent complement to the mobile sources known from surface research conducted in the Archaeological Record of Poland system and from a few excavations. The structure of the collection consists of flint products made mainly of Volhynian and Rejowiec raw material, with traces from Świeciechów and chocolate: axes, flake knives, sickle knives, combs, flake and flake tools, as well as cores and flake and flake semi-raw material. Among the artefacts made from non-flint rocks are axes, hatchets, grinders, millstones and whetstones.

The basis for analytical considerations is a tabular catalogue of artefacts linked to a set of drawings and photographs, as well as a map of the distribution of finds.

The oldest find included in the study is a flint chip chipped from a two-story core, dated to the Late Paleolithic. Materials dated to the Mesolithic have not been identified. The actual settlement of the area covered by the study took place in the early Neolithic, thanks to the Linear Pottery culture community, in the 2nd half of the 6th millennium BC. This is evidenced by stone tools: a shoemaker's last-shaped mattock, asymmetric

axes (flat-convex), coulters, fragments of mattocks with an asymmetric blade. Flint tools chipped with a groove-like retouch should be associated with the later phase of Neolithic settlement, and probably axes with a rounded outline, a flat or rounded head and a narrow blade, which should be associated with the Lublin-Volhynia culture. This settlement should be dated to the first half of the 4th millennium BC. The next stage of settlement is associated with the presence of agricultural population of the Funnel-beaker culture, as evidenced by, among others, characteristic stone axes (with a button-shaped butt, type Y, type B and an example close to a hexagonal one) and massive tetrahedral flint axes polished only at the blade. The first communities of this culture appear in the lowlands of the Lublin region at the beginning of the 4th millennium BC and last in the highlands for the first two centuries of the 3rd millennium BC. The presence of the first Neolithic shepherds – communities of the eastern subgroup of the Lublin Globular Amphora culture is evidenced by characteristic megalithic tombs and, among others, by flint tetrahedral axes and chisels, polished throughout. Representatives of this culture explored the Lublin region in the 1st half of the 3rd millennium BC. The Corded Ware culture (closing the Neolithic era) is confirmed by the presence of characteristic stone axes and perhaps some tetrahedral flint axes. Its dating in the Lublin region should be related to the 2nd and 3rd quarter of the 3rd millennium BC.

The early period of the Bronze Age should be associated with the communities of the Mierzanowice culture using characteristic flint axes with a separate handle (Czerniczyn-Torczyn type), asymmetrical flint double-walled axes and thickly lenticular axes, as well as some stone axes with a streamlined outline and a narrow blade. Representatives of this culture penetrated the Lublin region for the last 3 centuries of the 3rd millennium BC and the beginning of the next. At the same time (2nd half of the 3rd millennium BC) the appearance of stocky stone axes in the Lublin region should be attributed to the influence of the Inguli culture from the Black Sea. Pentagonal slats, a hoard of faience beads and a skeletal cemetery testify to the presence of representatives of the Strzyżów culture, which is dated in the Lublin region to the first 4 centuries of the 2nd millennium BC.

The Bronze Age ends with the Lusatian culture. Its settlement in the northern part of Grabowiec Interfluve is evidenced by at least two findings: a flint shafted arrowhead and a stone pentagonal axe. Their chronology may reach back to the Hallstatt period, which began the Iron Age (1300-400 BC).

The chronology of the crescent-shaped flint sickle knives and the sickle insert – forms used by the people of both the Trzciniec culture and the Lusatian culture – is unresolved. Their dating should be related to the 2nd – beginning of the 1st millennium BC.

The list of recorded findings ends with millstones, grinders and whetstones, the chronology of which is very imprecise. The whetstones date from the Bronze and/or Iron Ages (including the modern period), while the trough-shaped millstones and grinders are prehistoric or early medieval.

Some of the finds (stone maces, some axes and hatchets, flint waste material, „ubiquitous” tools, etc.) could not be determined in terms of cultural affiliation, and their chronology is more or less wide. This is a collection made available for further research.

Keywords:

Grabowiec Interfluve (Działy Grabowieckie), Chełm County, collections of the Chełm Land Museum, archaeological monuments, Stone Age, Bronze Age, Middle Ages, stone raw materials

AUTORZY:

Andrzej Bronicki – magister archeologii, emerytowany pracownik (obecnie wolontariusz) Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, ul. ks. Piotra Skargi 12, 22-100 Chełm, asbronicki@wp.pl,

ORCID: 0000-0002-6461-3952.

Ewa Hander – magister archeologii, pracownik Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, ul. Lubelska 55, 22-100 Chełm, ehander@onet.pl.

Jerzy Libera – dr hab. prof. emerytowany UMCS, ul. Dziewanny 1 m. 26, 20-539 Lublin, jlibera@o2.pl, ORCID iD: org/0000-0002-5233-9124.

Studnia na Ogrodowej